

О.А. МОГИЛА, Ю.А. МОГИЛА

УКРАЇНСЬКА МОВА

Практикум з пунктуації

Київ
Видавництво Ліра-К
2019

УДК 811
М74

*Затверджено вченою радою
Українсько-американського університету Конкордія
(протокол № 5 від 22 травня 2019 р.).*

Рецензенти:

Т.І. Матвієнко, кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого;

Г.Б. Мінчак, кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

Могила О.А.

М74 Українська мова : практикум з пунктуації / О.А. Могила, Ю.А. Могила. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. – 140 с.

ISBN 978-617-7748-86-0

У навчальному посібнику в зручній та доступній формі подано основні правила української пунктуації. Особлива увага зосереджується на складних випадках українського правопису. Теоретичний матеріал ілюструється прикладами, подаються вправи та завдання на його закріплення, а також тексти контрольних диктантів для самопідготовки та самоперевірки. Матеріал, дібраний з високохудожніх творів класичної та сучасної української літератури, характеризується виховною, пізнавальною та естетичною функціями.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-617-7748-86-0

© Могила О.А., Могила Ю.А., 2019
© Видавництво Ліра-К, 2019

ВСТУП

Мета навчального посібника – поглибити знання студентів про сучасну українську літературну мову, допомогти їм глибше оволодіти пунктуаційними нормами.

Пунктуація (від лат. *punctuatio, punctum* “крапка”) – це система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавства про використання розділових знаків. Українська пунктуація побудована на трьох основних принципах – структурному, смислому та інтонаційному, які в мові діють одночасно. *Структурний* принцип ґрунтується на вживанні розділових знаків, які зумовлені структурою речення і є обов’язковими. *Смисловий принцип* полягає в тому, що розділові знаки в складному і простому реченні мають ще й змістове навантаження. Вони спрямовані на виділення смислових компонентів речення. За *інтонаційним принципом* розділові знаки ставляться відповідно до інтонації.

У навчальному посібнику в зручній та доступній формі подано основні правила української пунктуації. Особлива увага зосереджується на складних випадках українського правопису. Теоретичний матеріал ілюструється прикладами, подаються вправи та завдання на його закріплення, а також тексти контрольних диктантів для самопідготовки та самоперевірки. Запропоновані вправи й завдання забезпечують комунікативний та функціонально-стилістичний підхід при опрацюванні програмного матеріалу. У вправах використано матеріал з високохудожніх творів класичної та сучасної української літератури. Ілюстративний матеріал має дуже часто етнокультурологічне спрямування, що сприяє активізації мислинневої діяльності студентів, їх мовленнєвому розвитку, збагаченню словникового запасу. Тексти диктантів, представлені творами українських письменників, спрямовані на вироблення умінь і навичок правильного письма.

У тестах представлено завдання різної складності: з вибором однієї або кількох правильних відповідей, тести на встановлення відповідностей, відкриті завдання з короткою відповіддю, що дають можливість перевірити рівень засвоєння теоретичного матеріалу та уміння застосовувати його на практиці.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Тире між підметом і присудком

Тире між підметом і присудком ставиться:

1. Коли присудок виражений іменником або кількісним числівником, а дієслова-зв'язки немає: *Час – найліпший лікар (Народна творчість). Художнє оздоблення полотна – давня традиція українського народу (В.Скуратівський). Дбати про багатство, красу і чистоту рідної мови – це наша спільна справа (М.Рильський).*

2. Коли один з головних членів речення виражений інфінітивом: *Лиш боротись – значить жити (І.Франко). Життя прожити – не поле перейти (Народна творчість).*

3. Перед словами **це, це є, оце, ось, значить, то, це значить**, якщо присудок виражений іменником у називному відмінку або неозначеною формою дієслова і приєднується за допомогою цих слів до підмета: *Місяць жовтень – це якийсь блискучий, неперевершений афоризм (Є.Гуцало). Життя без книг – це хата без вікна (Народна творчість).*

Тире не ставиться:

1. Перед присудком, вираженим іменником у називному відмінку із заперечною часткою **не**: *Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому (О.Довженко).*

Увага! Тире ставиться, якщо присудок із заперечним значенням логічно наголошений: *Старість – не радість. Мова – не полова (Народна творчість).*

2. Якщо підмет або присудок виражений особовим займенником: *Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм (О.Довженко).*

Увага! Тире ставиться, якщо підмет логічно наголошений: *Їх було двоє, а він – один (С.Чабанівський).*

3. Якщо присудок вживається зі словами **як, мов, наче, неначебто, ніби, нібито** тощо: *Очі в нього як два чорні колодязі (О.Гончар).*

Вправи

1. Перепишіть речення, визначте підмет і присудок. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

1. Гори, ріки і полонина – це моя Україна (Ю. Рибчинський).
2. Житній хліб пшеничному калачеві дід (Народна творчість).
3. І ми не ми, і я не я (Т.Шевченко). 4. Роки – немов підступні рифи в житейському морі, що кипить (Л.Дмитерко). 5. Мистецтво – найкращий педагог (О.Гончар). 6. Життя – не дим і не омана (В.Сосюра). 7. Гетьман, може, як ніхто інший знав, що любити Україну – це найперше захистити її надійно від усіх ворогів (О.Лупій). 8. Складна це річ – минулий вік судити, не завжди варто тут рубати з-за плеча (М.Рильський). 9. Світ який – мереживо казкове! Світ який – ні краю ні кінця! (В.Симоненко). 10. У небі зорі – мов дозорці. Повітря тепле і густе. І в нас бувають білі ночі, коли акація цвіте (М.Масло). 11. Закони літер – не разок намиста: одну схитнеш – і поміняєш суть (Б.Олійник). 12. Дев'ять мінус три – шість. 13. Всі дороги в світі – це лише орбіти: якою б не йшов, все одно повернешся туди, звідки вийшов (М.Куліш). 14. Найбільше добро в кожного народу – це його мова (Панас Мирний).

2. Прочитайте текст, визначте у реченнях підмети. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

СТЕП У ЛИПНІ

Степ дивиться в зоряне небо. Синє липневе небо тисячами вогнистих очей озирає степ.

Чебрець, плазуючи понад ярами своїми зеленими, дерев'янистими стебельцями, зацвітає крихітними рожевими квіточками і знов одцвітає. Ковила викидає яскраво-зелені стрілки, що спочатку служать принадою для овець, а десь у жнива вже стають їх загрозою, бо гострі зернівки, потрапляючи в шерсть вівці, впиваються в тіло, підхоплюються кров'ю – і вівця гине. І в кожній грудочці землі точиться вічна боротьба живого з живим і живого з мертвим...

Вітер ушух, нерухоме повітря наче застигло. А степ і небо, зачаровані одне одним, перемовляються літніми ночами, і тільки закоханим серцям вдається підслухати ту розмову.

Чумацький Шлях лежить над степом і, мабуть, не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що не скриплять попід ним лозяні мажі, наповнені сиваською сіллю, не розвіває вітер чуби-оселедці запорозьких вершників, що одна назва лишилась у нього чумацька. Та йому до цього байдуже. Він мислить не роками, а тисячоліттями, помічає на землі тільки вічне.

Чи багато ж лишилося в степах від отого вічного?..

Невеликі, відтиснуті до ярів і перелісків білі озерця ковили, що тихо плещуться, згадуючи ті далекі часи, коли вони були не озерцями, а сріблястими, розкішними морями. Та інколи й дрофа залетить, щоб висидіти малят, які, вискочивши з яйця, одразу ж стають на міцні ноги і вже в першу годину бігають набагато швидше за матір. Та ще духмяні, п'янкі чебрецеві пахощі, та терпкі полинові, яких у всі віки не бракує в нічних степах.

Степ дивиться в зоряне небо *(За М.Руденком)*.

3. Прочитайте віри. Визначте в реченнях присудки. Обгрунтуйте постановку розділових знаків.

Над шляхом, при долині, біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.

Хитаються патлашки уздовж всієї стежини,
і стомлений лелека спускається на хлів.

Чиесь дитя приходить, беруть його на руки.

А потім довго-довго на призьбі ще сидять.

Я знаю, дід та баба – це коли є онуки,

а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.

І хтось до когось їде тим шляхом золотим.

Остання в світі казка сидить під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини через тин
(Л.Костенко).

4. *Перепишіть прислів'я. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком.*

1. Ніч почувати не вік горювати. 2. Голодному ситий не товариш. 3. Панам лихо розкидати не плугом орати. 4. Один син не син, два сини півсина, три сини ото тільки син. 5. Огонь і вода то добро і біда. 6. Слово не стріла, а серце пробиває. 7. Праця та розум краса людини. 8. Кожна пригода до мудрості дорога. 9. Степ та воля козацька доля. 10. Життя прожити не поле перейти. 10. Місяць козаче сонце.

5. *Перепишіть речення. Поставте потрібні розділові знаки між підметом і присудком.*

1. Зернина то життя у сповитку (Н.Кацук). 2. Пісня і праця дві великі сили, їм я бажаю до скону служити (І.Франко). 3. Серце не камінь (Народна творчість). 4. Любить свій край це для народу жити, боротися за юне, за нове. Любить свій край це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В.Сосюра). 5. Вдихати вітер Батьківщини найвище щастя на землі (В.Сосюра). 6. Говорити річ нудна, працювати слід до дна (М.Рильський). 7. Крутий норд-ост господар в цім краю (Д.Ткач). 8. Мундир в тебе як улитий, до діла пошитий (П.Глазовий). 9. Ти вся жага, ти вся горіння, ти лук, стріла і тетива (М.Рильський). 10. Вибиватися в люди справа зовсім не проста (М.Сингаївський). 11. Я дерево, я сніг, я все, що я люблю. І, може, це і є моя найвища сутність (Л.Костенко). 12. Сміле слово то наші гармати, світлі вчинки то наші мечі (П.Грабовський). 13. Для мене писати це все одно що дихати. Я не маю часу оглядатися назад (Е.Андрієвська). 14. Одна душа як скрипка, а друга як литавра (Л.Костенко). 15. Природа наймудріший співрозмовник, рівного їй нема (Є. Гуцало). 16. Печаль моя ріка без переправи. На тому боці спогади живуть (Л. Костенко). 17. А мати моя правда, справедливість, добро,

любов і усміх на лиці (В.Стус). 18. Найвище уміння почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (Л.Костенко). 19. Є прекрасних мов багато, але першою, як Мати, серед мов одна лиш ти є. Ти велична і проста. Ти стара і вічно нова. Ти могутня, рідна мово! Мова пісня колискова. Мова матері уста (Іван Багряний).

6. *Оберіть правильну відповідь. У реченні: Лиш боротись – значить жить визначте підмет:*

- 1) боротись;
- 2) значить жить;
- 3) жить.

7. *Позначте речення, у якому між підметом і присудком треба поставити тире:*

1. Я не турист у ріднім краї, не мовчазний спостерігач (М.Рильський).
2. Мова наша зброя, якою ми служимо народові (М.Рильський).
3. А голос у дівчини мов тої скрипки спів (Леся Українка).

8. *Позначте речення, у якому між підметом і присудком треба поставити тире:*

1. Пісня і праця великі дві сили (І.Франко).
2. Ти вся була як щастя птиця з країн казкових, з царства мрій (В.Сосюра).
3. Серце не камінь (Народна творчість).

Тире на місці пропущеного члена речення

1. **Тире ставиться** на місці пропущеного присудка в неповних реченнях: *А в небі – райдуга-веселиця (Д.Ткач).*

2. **Тире може ставитися або не ставитися**, якщо пропущений будь-який інший член речення: *Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду (В.Сухомлинський).*

3. **Тире не ставиться**, коли немає потреби в спеціальній паузі: *Надворі ясна холодна ніч (І.Вільде). В моїй душі весна співуча, а в небі вітер і орли (В.Сосюра).*

Вправи

1. Поясніть постановку розділових знаків на місці пропущеного члена речення.

1. Єдина мить – під небом на землі отак побути наодинці з Вами! (Л.Костенко). 2. Воля в нас міцніша од сталі-криці, і коріння наше – тільки ж у землі (П.Тичина). 3. Ой, у полі та дві доли, одна – з рушниками, друга доля – шабля й воля – їде з козаками (В.Гнатюк). 4. І здається малому, що там – край світу (С.Васильченко). 5. Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею (І.Нечуй-Левицький). 6. Жива водиця всохнуть не дає: зніма утому, в спеку – прохолодить (В.Крищенко). 7. І досі сниться: під горою, між вербами та над водою біленька хаточка (Т.Шевченко). 8. Козак з бідною – як риба з водою (Народна творчість). 9. Паляниці, лишайтеся на полиці, а дідух – на теплий дух, щоб покинути кожух! (Народна творчість). 10. Кожен українець – це “троїсті музики”: одне – думає, друге – каже, третє – робить (І.Драч). 11. Земля – велика трудівниця. У неї з кожного листка, мов піт рясний, роса іскриться і ручайками обтіка. Під вічно сяючим наметом вона своїм тяжким трудом наповнить кожную квітку медом, і кожен колос – молоком (М.Масло). 12. Попереду – дорога в гори, позаду – прохолодний став (Л.Скирда).

2. Перепишіть речення. Поставте пропущені розділові знаки. Поясніть пунктограми.

1. Оця реальна мить вже завтра буде спомином, а післязавтра казкою казок (Л.Костенко). 2. Усміхається правда очима легенд і свобода очима неволі (Л.Костенко). 3. Далеке хмуре поле, дощі, дощі кругом (В.Сосюра). 4. На одній ниві пшениця, на другій жито (О.Гончар). 5. Птиця створена до літання, а чоловік до праці (Народна творчість). 6. Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник (М.Коцюбинський). 7. На вузькій лісовій галявині нивка падалишнього жита, занедбана, нежата (Ю.Яновський). 8. Земля не може жити без сонця, а людина без щастя (М.Стельмах). 9. Хати під соломою, черепицею, шифером і гонтом розкидані трохи хаотично. Біля кожної деревця й квітники. В кожній своє життя, свої клопоти й свої діти (І. Цюпа). 10. Вливається в Дніпро Сула, життя людей в історію (О.Ющенко). 11. Мотря день і ніч в роботі та в роботі, літом на полі, зимою вдома (Панас Мирний). 12. Навкруги пшениць колосся в рамці сонячного дня (О. Ющенко).

3. Перепишіть прислів'я. Поставте, де потрібно, тире на місці пропущеного члена речення.

1. Щастя має ноги, а біда роги. 2. Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки ллють. 3. Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням. 4. Тіло викупаєш у воді, мозок у мудрості, а душу в співанках та музиці. 5. З білого зробити чорне легко, але з чорного біле важко. 6. Весна багата на квітки, а осінь на сніпки. 7. Сонце на літо, а зима на мороз. 8. Роботи до сьомої суботи. 9. Вчення в щасті украшає, а в нещасті утішає.

4. Прочитайте вірш. Обґрунтуйте постановку розділових знаків на місці пропущеного члена речення.

Живе на землі. Сама не літає.
А крила має. А крила має!
Вони, ті крила, не з пуху-пір'я,

А з правди, чесноти і довір'я.
У кого – з вірності у коханні.
У кого – з вічного поривання.
У кого – з щирості до роботи.
У кого – з щедрості на турботи.
У кого – з пісні, або з надії,
Або з поезії, або з мрії.
Людина нібито не літає...
А крила має. А крила має!

(Л. Костенко).

5. Прочитайте текст, визначте в реченнях підмет та присудок. Обгрунтуйте постановку розділових знаків.

ПРЕЛЮДІЯ ВЕСНИ

Ще в заметеній снігом землі спить до слухної пори цілий світ, але в невидному потаємному тому світі вже ось-ось мають починатися зміни або й почались.

Це світ багатоликого зела, що чекає на вознесіння своїх зелених душ до сонця й світла, на волю й повітря, під теплі дощі й погожі зорі.

Має початися вознесіння сон-трави з-під опалого листя й сухого галуззя в лісі; вознесіння пролісків, чий пелюстки схожі на лапаті сніжинки недавньої зими; вознесіння рясту, що наче позичить собі кольору в небесної далечини.

Ще тільки звучить у природі прелюдія весни, ще тільки розвивається її тема, яка згодом вповні розвинеться, сягнувши апогею, а вже зараз коріння рослин, насіння майбутніх трав і квіток, розсіяні по землі чи сховані в її лоні, налаштовуються на позитивні відродження й свого вознесіння до сонця. А відтак налаштовані й на те, щоб брати з землі силу й здоров'я, які обертаються силою й здоров'ям людини.

Трави – маги й ворожбити, споконвічні віщуни, що виповідають нам таємниці матері-землі.

А ще вони геніальні маги й ворожбити неповторного українського слова, яке в своєму розмаїтому багатстві являє глибини, котрі не завжди й осягнеш розумом, звиклим до штампів

і шаблонів. Ці глибини слова могли бути вичарувані гаями й дібровами, байраками й балками, лугами й урочищами.

Тепер кульбаба ще спить у землі, щоб ранньої весни зазеленіти, щоб вимерезити простори суцвіть кошиками жовтогарячих квіток. І як багато їх зацвітає, так багато по різних місцевостях є назв для неї, і в назвах – наче сама драматична історія розквіту, буяння й зів'ялості (*За Є.Гуцалом*).

Розділові знаки при непоширених прикладках

Прикладка – це різновид означення, яка, вказуючи на ознаку предмета, дає йому другу назву. Прикладки бувають поширені та непоширені. Непоширена прикладка виражається іменником: *місто-гігант, поети-романтики, сон-трава, іван-чай*.

Непоширена прикладка може стояти перед означуваним словом або після нього. Відповідно до своєї позиції прикладка з означуваним словом може писатися окремо або через дефіс.

Непоширена прикладка пишеться через дефіс:

- якщо прикладкою виступає родова назва: *Дніпро-ріка, звіробій-трава*;
- якщо прикладка входить до складу терміна: *жук-короїд, льон-довгунець*;
- якщо узгоджуваний іменник, що має означальне значення, стоїть у постпозиції: *дівчина-красуня*;
- якщо пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями: *учитель-математик і математик-учитель*.

Дефіс не ставиться:

- якщо прикладкою виступає видова назва: *гори Карпати, річка Дністер, трава звіробій*;
- якщо узгоджуваний іменник, що має означальне значення, стоїть у препозиції до означуваного іменника: *красуня дівчина*.

У лапках пишуться власні назви підприємств, установ, організацій, закладів, пароплавів, потягів, журналів, газет, творів

мистецтва тощо: кінотеатр “Київ”, поема “Сон”, журнал “Всесвіт”.

Вправи

1. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться окремо.

Гуси (лебеді), ріка (Ворскла), вовк (сіроманець), громадяни (пасажири), місто (Київ), художник (Шевченко), повість (хроніка), срібло (злото), рута (м'ята), мати (Олена), Хорол (річка), іван (чай), дерево (смерека), шляхи (дороги), квітка (ромашка), богатир (хлопець), красуня (Олена), риба (щука), поети (шістдесятники), пейзажист (художник),

2. Знайдіть у реченні непоширені прикладки і з'ясуйте, як вони відокремлюються.

1. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби-матері (В.Симоненко). 2. Спить захмарена вода, тільки в дикого яр-хмелю квітне біла борода (М. Масло). 3. Збірка “Думи-мережанки” виходить у 1886 році (І.Денисюк). 4. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (Леся Українка). 5. В Путивлі-граді вранці-рано співає, плаче Ярославна. 6. “Полечу, – каже, – зигзицею, тією чайкою-вдовицею”. 7. Вітрило-вітре мій єдиний, легкий, крилатий господине! (З тв. Т.Шевченка). 8. Лише у сон-трави не рідна мама, а люта мачуха (З календаря). 9. Будуть тебе кликати у сади зелені хлопців чорночубих диво-наречені (В.Симоненко).

3. Перепишіть, розкриваючи дужки. Знайдіть непоширені прикладки та поясніть їх правопис.

1. Ой сонечку(батечку), догоди, догоди, а ти, земле(матінко), уроди (Народна творчість). 2. Пахне обіч стежки рута(м'ята)... 3. Майже в усіх народів є улюблені рослини(символи). 4. Побачу цю ніжну, тремтливу дівчину(красуню), і наринають світлі

спомини дитинства (З *тв. В. Скуратівського*). 5. Рівні ми з тобою, кипарисе (брате)! – мовила тополя, сонцеві не рада (*С.Йовенко*). 6. Сеньйорито(акація), добрий вечір! (*М.Вінграновський*). 7. Білими ставками купчилось ромен(зілля) (*І.Мурашов*). 8. Не той тепер Миргород, Хорол(річка) не та (*П.Тичина*). 9. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина(дитина) (*Т.Шевченко*). 10. Вигаптуй на небо райдугу (доріжку), Постели до сонця вишивку(маніжку), Щоб по тій доріжці з лебедями (снами) Плавати до щастя білими човнами (*В.Симоненко*).

4. Прочитайте текст. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

ТАЄМНИЦЯ “ДЖОКОНДИ”

“Джоконда” – найзагадковіший твір художника Леонардо да Вінчі. І досі не з'ясовано, кого насправді зображено на картині, чому ця жінка в жалобі й водночас усміхається, що взагалі хотів сказати людству цією роботою майстер.

Про “Джоконду” напевне відомо лише те, що її написано на початку XVI століття. Спочатку вважали, що на картині зображено портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійського купця. Згодом з'явилися інші версії про те, що на картині не жінка, а чоловік, що Леонардо створив автопортрет. Версії й досі час від часу продовжують виникати...

Завдяки характерній особливості творчості художника, картина “Джоконда” сприймається як образ людини взагалі. Кожен бачить у ній те, що йому близьке, що хвилює, болить. Тобто вона в одному образі уособила все людство з його минулим і майбутнім, жіночим і чоловічим началами, миттєвим і вічним, тривалою боротьбою між добром і злом.

“Джоконда” – це не портрет коханої жінки. Це сповідь художника у фарбах, його розуміння людини, світу, самого себе (*За С. Богатом*).

Розділові знаки при однорідних членах речення

Кома ставиться:

1. Між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучниками: *Учить дітей бачити, мислити, відкривати й дивуватися (В.Сухомлинський). В'ється над дівчатами соняшниковий пилок, осідає на косинки, на руки, на лиця (О.Гончар).*

2. Між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками **і ... і (й ... й), ні ... ні, чи ... чи, то ... то, не то ... не то, або ... або, чи то ... чи то** тощо: *Від батька і матері взяв Сашко широкий розмах у всякому ділі, і гарячу любов до рідного краю, і мову рідну, і милу серцю народну пісню, ніжність і ласку, доброту і щедрість віддавання (І.Цюпа).*

3. Між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками **а, але, однак, проте, зате, та** (в значенні **але**), **так** тощо: *Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). Наука в ліс не веде, а з лісу виводить (Народна творчість).*

4. Перед другим з парних сполучників **не тільки ... а й, як ... так і, хоч ... але, не стільки ... скільки**: *Мар'ян не стільки почув, скільки догадався, про що говорить Плачинда (М.Стельмах).*

Кома не ставиться:

1. Між однорідними членами речення, з'єднаними одиничним сполучником: *Без верби й калини нема України (Народна творчість). Співає осінь ніжно й журавлино (Д.Павличко).*

2. Між двома однаковими формами дієслова, що означають дію або мету її: *піду подивлюся, сядьмо поміркуймо* тощо: *Мабуть, зайнялася хата, а там вітер підхопив далі, і пішло гуляти по хаті (О.Бедзик).*

3. Між двома членами речення, що однакові або близькі за значенням, друге з яких ужите із запереченням **не** (*дишеш не надишешся; жду не діждуся* тощо): *Дивиться вона не надивиться*

на свого сина: *втішається не навтішається своїм Івасем (І.Нечуй-Левицький).*

4. Між двома словами, з'єднаними повторюваними сполучниками *і* або *ні*, що становлять усталений вираз: *ні се ні те, ні риба ні м'ясо, ні вдень ні вночі; і так і сьак, і сміх і гріх, і вдень і вночі* тощо: *Похнюпився Бурмило, стоїть ні в сих ні в тих (Л.Глібов).* *І сміх і гріх було дивитися на цю недоладну постать (М.Стельмах).*

Вправи

1. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени. Поясніть розділові знаки між ними.

1. Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку. Він знав, що попереду – в роботі, в невимушеній роботі, в любові до землі, до колоса, до людини (М.Стельмах). 2. Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії (І.Нечуй-Левицький). 3. Доля наче примхлива дівчина: то пригріє, то знов остудить (В.Шевчук). 4. Над висотою ракети хотіли стягнути неба, і, знесилившись,гнулися, і вмирали, розсипаючись холодним сьайвом (О.Гончар). 5. Не визнаю ні любові, ні приятелювання до перших заморозків чи до першого грому (М.Стельмах). 6. Рідна мати моя, ти ночей недоспала, і водила мене у поля край села, і в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, і рушник вишиваний на щастя, на долю дала (А.Малишко). 7. Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде (М.Коцюбинський). 8. Згадала все, кожнісіньку дрібничку. І нашу хату, і оту криничку, і над вікном гніздечко ластовинь, що щастя принести було повинне. Той берег наш, урослий очеретом. І наш лелечий, наш лелечий двір, де на гнізді з вербовим мінаретом старий лелека молиться до схід (Л.Костенко). 9. Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось відїжджає. Поцілунки і рани, клунки і чемодани, слова і фрази – все разом (Л. Костенко). 10. Пішов козак темними ярами, пішов смутний та невеселий, висох, як билина, та в одну нічку й зійшов на небі ясним місяцем (С.Васильченко).

2. Прочитайте вірші. Знайдіть однорідні члени. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

1. Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску синову гойдати.
Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.
Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,
Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.
Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.
Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину

(В. Симоненко).

2. Сидить пряля та й пряде –
сніг іде – іде – іде –

нитка рветься де-не-де –
а вона пряде й пряде.
Вже напярля хуртовин
на шапки для верховин –
на сувої полотна –
на завіску для вікна,
на хустину й укривало –
мало – мало – мало – мало
сніг іде – іде – іде –
а вона пряде й пряде...

(Л. Костенко).

3. Скучив за степом, скучив за лугом,
скучив за ставом, скучив за гаєм,
скучив за сином, скучив за другом,
скучив за матір'ю, за рідним краєм!
Часом присниться синій барвінок,
сивий полин і сум чебрецевий,
київські сосни, тихий зарінок

(В. Стус).

4. Стояла я і слухала весну,
Весна мені багато говорила,
Співала пісню дзвінку, голосну
То знов таємно-тихо шепотіла.
Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені переспівала знов
Те, що давно мені співали мрії

(Леся Українка).

3. Поставте розділові знаки між однорідними членами речення. Поясніть їх уживання.

1. Напевне, все життя він буде мати і радість хлібів і житній смуток, що перейшов до нього, може, від пращурів-полян. Чи забобонність чи обмеженість це? *(М. Стельмах)*. 2. Поезії, що

входять до неї (книги), склалися на тернистих дорогах поетового життя писалися то в мандрах то в казематах мережилися при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських під самотнім сонцем вигнання (*О.Гончар*). 3. Людина в подорожі уподібнюється птахові, який є одночасно і луком і стрілою (*Р.Іваничук*). 4. Судьба моя, не обминай мене, бува, журбою ні пилом сивим ані слізьми ані людьми ні жалощами-болями (*А.Малишко*). 5. Є в коханні і будні і свята є у ньому і радість і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль (*В.Симоненко*). 6. Не лише силою треба боротись а й умінням. 7. Або виграв або програв. 8. Не краса красить а розум (*Народна творчість*). 9. Пізно ввечері а то й уночі Нестор Іванович виходить надвір і споглядає зоряне небо (*Є.Гуцало*). 10. Я заплачу стерплю зрозумію кину докір на перше число і ніколи спитать не посмію, чи то гірко чи смішно було (*Г.Чубач*). 11. Ми пишем плугом шаблею мечем піснями і невільницьким плачем (*Л. Костенко*). 12. Зацвіли усі діброви і долини і луги, і річки синіють знову і не входять в береги (*М. Стельмах*).

4. Перепишіть речення, визначте, які з них – прості, ускладнені однорідними членами речення, а які – складні. Поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх постановку.

1. Та листяна згряя стовпом стала у піднебесся вище й вище а там здрібніла розсипалася і зникла геть з очей (*Гр. Тютюнник*). 2. Вітер в гаї нагинає лозу і тополю лама дуба котить полем перекотиполе (*Т. Шевченко*). 3. Вітер з гаєм розмовляє шепче з осокою пливе човен по Дунаю один за водою (*Т. Шевченко*). 4. Котилася тарілочка по крутій горі забавляла любих діток у моїм дворі (*Л.Глібов*). 5. Вони повернулись до хати повсідалися і Кирило, обпікаючи сина напруженим та рішучим поглядом раз у раз зводив і застережливо помахував пальцем (*Є.Гуцало*). 6. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості бо все повзли й повзли у тому ж напрямку як ішла Соломія (*М.Коцюбинський*). 7. Ріку скувала крига і вербам руки з холоду звело (*Л. Костенко*). 8. На вікнах усе хтось малює квітки з білого мережить а золотом крайки тоненько облямовує і сяє в темній хаті, як у квітчастому

ліхтарі золотому. 9. І над верхами дерев під срібним промінням плінуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних кольорах осінньої ночі... 10. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому падає додолу на зів'ялі півники сережками чіпляється в бур'янах (З тв. С.Васильченка).

5. Перепишіть речення. Знайдіть однорідні та неоднорідні означення. Поясніть постановку розділових знаків.

1. Блаженна ця допитлива пора. Як перший сніг, цнотлива й небуденна, великодушна, радісна, натхненна (С.Йовенко). 2. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать (Леся Українка). 3. Ондечки серед одного города вгніздилася прездорова стара, широка та гілляста дика груша (І.Нечуй-Левицький). 4. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснучись над степом (І. Ле). 5. Була темна задушлива ніч на початку місяця червня (С. Склярєнко). 6. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (І. Нечуй-Левицький). 7. Нашої заслуги в тім не бачу, нашої не знаю в тім вини, що козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини (В.Симоненко)..

6. У поданих реченнях знайдіть однорідні означення. Поставте, де потрібно, розділові знаки, Поясніть їх.

1. Шлях весь був білий від інею твердий схоплений холодом (Є.Гуцало). 2. За широко розчиненими вікнами буяло повнотіле вщерть налите пахощами цвітіння липи літо (В.Собко). 3. Мелодійні ледве вловимі звуки тануть у гарячому мареві й народжуються знов (Д.Ткач). 3. Батько сидів з веслом на кормі веселий та дужий (О.Довженко). 4. Напівпрозорі жовтіючі та червоніючі кетяги солодко дрімали серед лапатога листя (М.Коцюбинський). 5. Густа обважніла від роси тиша (Д.Прилюк). 6. У млині стояв теплий приємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки (М. Коцюбинський). 7. Чесні трудові руки зберуть хліб і разом зріжуть бур'ян (Д.Ткач). 8. Серед нашого народу,

скажу я вам, трапляються всякі прізвища чудернацькі химерні дивовижні неправдоподібні (С.Гуцало). 9. Блаженна ця допитлива пора. Як перший сніг цнотлива й небуденна великодушна радісна натхненна (С.Йовенко). 10. А дощ уже не сівся не мрячив а лопотів густий рівний (В.Романюк).

7. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях однорідні члени. Обгрунтуйте постановку розділових знаків.

ДНІ СЕРЕД ЛІТА

Такі дні бувають лише серед літа, у перших числах липня, коли природа сама не розуміє, що з нею робиться, бо всього в неї повно: і дня, і сили, і тепла, і молодості... І я не розумів, що діється з моїм серцем, чому кличе-виманює з міста в ці високі, прекрасні, запашні гори, ноги хотіли йти кудись, очі святкували, душа торжествувала...

У долині, до верхів переповненій сонцем, тихо причаїлось велике село, через яке текла шумлива ріка, стрімко бігли асфальтова дорога й залізниця. Ще раніше я багато разів проїжджав цими дорогами, і щоразу маленька хатка, що одиноко стояла між лісами на височезній горі Яворівці, притягала до себе мої очі. Хто ж то виліз на таку верховину в піднебесся і звив там дерев'яне гніздо? Хто вигнав людину з села на високу кичеру? Як їй живеться там?

І ось нині я лізу стежиною вгору, на моїх очах золоті потоки сонячного проміння промивають зелені верхи й переливаються через них у нові світи, а те сонце, що в гірській долині, просочується на півночі між зеленкуватою грядою гір і блакитними крисами неба, що ковпаком накрило цю теплу світлу яму. Я стою на півдні, нижче тієї риси, де сходиться небо з горами; чом так близько линуть легкі, як павутинки, хмари, – ніби хочуть погладити хвостом обличчя та й піти... Під ними, мов ягоди, червоніють дахи, жовтіють, біліють і зеленіють будинки – більші й менші, з широкими й вузькими вікнами, у садах.

І ще всюди високі трави досягають. Буйні трави, сильні трави, могутні трави, потужні... (За С.Пушиком).

8. *Оберіть правильну відповідь. Однорідними членами речення можуть бути:*

- 1) лише головні члени;
- 2) лише другорядні члени;
- 3) як головні, так і другорядні члени речення.

9. *Оберіть правильну відповідь. У реченні “Залитий сонцем весняний степ одразу прилип” словосполучення залитий сонцем весняний:*

- 1) однорідні означення;
- 2) неоднорідні означення;
- 3) частина складеного присудка.

10. *Позначте речення з однорідними присудками:*

1. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т.Шевченко).
2. Шлях освіти та науки нас навіки поєдна! (П. Грабовський).
3. А наше слово чисте, запашне (П. Перебийніс).

11. *Позначте речення, у якому вжито однорідні присудки:*

1. Життя прожити – не поле перейти (Народна творчість).
2. Не тіло, а душа є людиною (Г. Сковорода).
3. Людські пісні – найглибша мука, найвища радість на землі (М.Рильський).

12. *Позначте рядок, у якому тире ставиться між однорідними присудками:*

1. Пізнайте істину – і вона порятує вас (Народна творчість).
2. Хліб – батько, вода – мати (Народна творчість).
3. Земля на прощання всміхнулась – і потемніла (Панас Мирний).

13. Оберіть правильну відповідь. Узагальнювальне слово в реченні може стояти:

- 1) лише перед однорідними членами речення;
- 2) лише після однорідних членів речення;
- 3) як після, так і перед однорідними членами речення.

14. Перепишіть текст, Знайдіть у реченнях однорідні члени. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим?

Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші, найтонші, найглибші асоціації, почуття, думки і прагнення всього, що є кращого в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості?

Який боєць не знаходив для себе в українській пісні сили й завзяття, бойової щедрості, любові до народу, презирства до ворога і до смерті?

Виринають із сивини століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди – Байда Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, І Богдан, і славний Морозенко, і козаки Швачка та Голота.

Який трудівник – ой у лузі та ще й при березі, чи в полі на роздоллі, чи серед степу широкого, чи на морі глибокому, чи в шахті під землею, чи на заводі за верстатом – не почував легкості й бадьорості од її геніального ритму?

Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх? (За О. Довженком).

15. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях однорідні члени. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

ОСІННІ КОЛЬОРИ

Усе пішло у свій повторний цвіт – у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і лугу, барви лісу – скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багрянні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві – їхнім полум'ям позаймалися дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гущавині. Кожне дерево творить своє окремішне багаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усїєї незчисленної їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у беріз, воно начебто не з окремих листочків виткане, а склепане з шарудливих монеток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці. Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини – начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День – сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев, рахманному свіченню зораного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елегійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа *(За Є. Гуцалом)*.

Розділові знаки при узагальнювальних словах

При узагальнювальних словах або словосполученнях, що вказують на перелік, ставиться **двокрапка** або **тире**.

Двокрапка ставиться:

1. Після узагальнювального слова перед однорідними членами речення: *Все зникло, наче в казці: місто, гори, поле, гай (Леся Українка). І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А.Малишко).*

2. Перед однорідними членами речення, коли немає узагальнювального слова, але перед переліком робиться пауза, а однорідні члени читаються з перелічувальною інтонацією: *Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зоряних крапах, і дощ, і серця перестук (В.Лучук).*

Тире ставиться:

1. Перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення: *Луки, гори, пиші сади – все зелене і припишкле (О.Гончар). І небо, і земля – усе одпочива (С.Гулак-Артемівський).*

2. Після однорідних членів речення, якщо вони стоять за узагальнювальним словом і не закінчують речення: *Усе навколо: дерева, птахи, люди – сповнене весняної дружної, нестримної сили (В.Собко).*

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки при узагальнювальних членах речення.

1. Все, чим живе душа, чим серце володіє: ясну блакить небес, і зелень ранніх трав, і цей струмок, що так весні радіє, – йдучи в далеку путь, з собою я забрав (*Л.Первомайський*). 2. На все осінь щедра: на кавуни, і на дощі, і на холодні роси (*Ю.Збанацький*).

3. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (*М.Коцюбинський*). 4. Глянеш на все те здалеку з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачароване царство, де все поснуло й ніби скам'яніло: і гори, й ліси, і вода, навіть самий місяць з своїм тихим промінням скам'янів і захолов (*І.Нечуй-Левицький*). 5. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними (*М.Коцюбинський*). 6. І все було палким в годину творчу: і небо, і земля, і камінь, і різець, і серце майстра (*Леся Українка*). 7. У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне (*М.Рильський*). 8. Він так недавно в нас, аж я мов здавна його знаю! Обличчя, постать, очі – все, усе я бачила вже десь давно! (*І.Карпенко-Карий*). 9. Вода, хмари, плав – все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці (*М.Стельмах*). 10. Акація, бузина, липа, жасмин, півонії, лілеї, півники – це аромати червня (*Л.Скирда*).

2. *Перепишіть речення. Поставте розділові знаки при узагальнювальних словах.*

1. А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає щебече, і свистить, і тьохкає, і торохтить (*Л.Глібов*). 2. Знайшли в суворих цих місцях багатства небували і хутра, й будівельний ліс, і золото блискуче (*Н.Забіла*). 3. Наближення зими у всьому серце чує і в шелесті листків, і в вітрі, і в стежках (*В.Сосюра*). 4. Вона пройшла і зникла десь у сизій млі. І ніби з нею все пройшло навіки весна, бажання, і утіхи, і вся краса життя й землі (*О.Олесь*). 5. Біля возів, під возами й подалі скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві (*О.Довженко*). 6. Ні спека дня, ні бурі, ні морози ніщо не вб'є любов мою живу (*В.Сосюра*). 7. Всі зійшлися і хлопці, й дівчата під крилом голубим тишини (*В.Сосюра*). 8. Малини кущ і папороть зелена усе сьогодні світиться для мене (*Г.Чубач*). 9. Історія народу, його звичаї, вірування, погляди на життя, мрії і прагнення усе це невід'ємна частина буття кожного з нас (*О.Кондратович*). 10. Тепер усе, як-от бадилина, пташка, кущик зникає до життя в сутінках, і в цьому своєму житті вони вже видаються якимись іншими, одтіненими

загадковішими, й таємничішими, і мовчазнішими (Є.Гуцало).
11. Деревя, трави, дєреза всі посміхаються щасливо (Л.Скирда).
12. І дощ, і сніг і все воно минеться (Л.Костенко).

3. Поставте розділові знаки між однорідними членами речення та при узагальнювальних словах.

1. Деревій можна знайти практично скрізь у лісах і чагарниках на галявинах і узліссях на вкритих травною степових схилах і високих берегах річок в низинах і байраках попід парканами і вздовж доріг у лісосмугах і на сухих луках. Нерідко сусідами його є звіробій і материнка петрові батоги і подорожник (Л.Павленко).
2. Ввесь степ і лиман і озеро і море все закуталось у якийсь чарівний тихий світ повилось прозорим сизим туманом (І.Нечуй-Левицький).
3. По запічках по лавах поза рушниками навіть на новому килимі, що застеляв стіл, скрізь німі танцюри-тіні (С.Васильченко).
4. Все міняється навколо небо ліс і поле (О.Підсуха).
5. Все взяли картоплю цибулю огірки хліб казан велику дерев'яну миску волок рядно косарський прилад граблі все вже на возі (О.Довженко).
6. Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства і рідну хату і батьківський поріг і своє місто чи село й дорогі стежки та дороги, сходжені в юні літа (І.Цюпа).
7. День вечір ніч ранок все біле все тьмяне (Леся Українка).
8. А про квіти нема чого й казати! Біля хати в нього яких тільки не було духмяні півонії і троянди з різного кольору квітками конвалії рута пахуча верба синьоока (Л.Павленко).
9. Усе його цікавило а саме дорога ліс окопи під лісом (Ю.Збанацький).
10. Вода хмари плав все пливло, все безупинно неслоя вперед шуміло блищало на сонці (О.Довженко).
11. А місяць все такий же і молодик і повен і серпик і рогалик і місяць, як діжа (Л. Костенко).

4. Напишіть диктант. Звірте написане з надрукованим. Знайдіть речення з однорідними членами. Поясніть уживання розділових знаків.

КАТЕРИНА БІЛОКУР

Катерина Білокур. Усе незвичайне у цієї народної майстрині: життєвий шлях, творчі методи, картини.

Катерина Білокур народилася у селі Богданівці Полтавської губернії. Безрадісно пройшли її дитячі та юнацькі роки. Важка селянська праця, відсутність умов для здобуття освіти. А дівчинка так палко тягнулася до краси. Наділена від природи високим художнім даром, вона сама відкривала таємниці техніки живопису. Подиву гідна мистецька одержимість народної чародійки, здатність її проникати у світ природи, слухати мову дерев, вітрів, квітів.

І ось настав час, коли з біленької селянської хати рушила у великі світи малярська поезія, сповнена фантастичної краси. Спершу її картини побачила Полтава, потім – Київ, Москва, Париж. На міжнародних виставках не переставали чудуватися: хто авторка цих дивоглядних полотен? А було з чого дивуватися: картини Катерини Білокур заповнили квіти. Саме квіти любила художниця над усе. Мабуть, тому, що мала душу малинової мальви. На одній з картин бачимо дві берізоньки в оточенні квітів, огорнуті вечірньою млою. Промінь місяця крізь густу крону дерев упав на червоні півонії, рожеві троянди. Синя холодна гама картини створює ілюзію тихої, сповненої романтики української ночі. Здається, варто простягнути руку і доторкнешся до живого дивоцвіту землі нашої.

На полотнах К. Білокур можна побачити химерне розмаїття квітів, якого в природі насправді не існує. Це казкове плетиво кручених паничів, маків, півоній, чорнобривців глибоко зворушує серце, приносить велику естетичну насолоду. Пречудові творіння народної художниці співзвучні ніжним мелодіям українських ліричних пісень.

Наповнені світлом, сонцем, радістю, наснажені великою патріотичною любов'ю до рідної землі, переповнені мелодіями веселкових барв, її твори захоплюють глядачів своєю самотністю (За О. Гончарем).

Розділові знаки при відокремлених означеннях

Кома ставиться для виділення відокремлених означень, виражених:

1. Прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, якщо вони стоять після пояснюючого слова: *Встає гілля, налите синім соком, і ярина, і яблуневий плід (А.Малишко). Хліба, вмиті дощем, яскраво зеленіли (О.Гончар). Попід лісок простерлася сіножать, повна квітів (Н.Кобринська).*

2. Одиначними прикметниками та дієприкметниками, якщо вони стоять після означуваного слова, вираженого іменником, перед яким уже є означення: *Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю (Панас Мирний). Перед нами постає на диво красива, струнка людина, ясноока, кристально чиста і натхненна (І.Цюпа).*

3. Дієприкметниками та прикметниками (як з пояснюючими словами, так і без них), що стоять перед означуваним словом і мають обставинний відтінок: *Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні, а шлях живий горить, та не згоряє (Д.Павличко). Вірний своєму покликанню, Шевченко весь самобутньо віддається поетичній творчості (П.Жур).*

4. Дієприкметниками та прикметниками (як з пояснюючими словами, так і без них), якщо вони стосуються особового займенника: *Приголомшений велемудрою наукою, я підводжуся з охололої стерні (М.Стельмах). Теплі й ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду (М.Коцюбинський).*

5. Дієприкметниками та прикметниками (як з пояснюючими словами, так і без них), якщо вони відірвані від означуваного слова іншими членами речення: *Круглий і високий, апетитно горбиться на столі рум'яний коровай, насичений сонячною і земною силою (О.Довженко). Інколи, ледь-ледь відчутний, пробіжить між сосен вітрець (М.Коцюбинський).*

6. Іменниками в непрямих відмінках для їх інтонаційного виділення: *Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з*

чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні (І.Нечуй-Левицький).

Кома не ставиться:

1. Якщо означення стосуються присудка: *Хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, сіни прибрані квітами* (Ю.Яновський).

2. Якщо означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означуваним словом і не має обставинного значення: *На повтих мороком вулицях не припинявся рух* (О.Гончар). *Залитий сонцем степ одразу припишик, затаїв подих* (О.Гончар).

3. Якщо означення невіддільне від слів, до яких воно стосується: *Минаючи убогі села понаддніпрянські невеселі, я думав* (Т.Шевченко).

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть постановку розділових знаків при відокремлених означеннях.

1. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду. Лукаш дуже молодий хлопець, гарний, чорнобровий, стрункий, в очах ще є щось дитяче (*Леся Українка*). 2. Берізку, ніжну і струнку, цілує вітер кучерявий (*В.Сосюра*). 3. Живе життя і силу ще таїть оця гора, зелена і дрімлива (*М.Зеров*). 4. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодницею (*І.Нечуй-Левицький*). 5. За Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка (*І.Нечуй-Левицький*). 6. Високі, великі квітки, схожі на нашу рожу, гойдали своїми жовтими голівками (*О.Ольжич*). 7. Вивірений часом, людською практикою є і символ Березині (*В.Скуратівський*). 8. Козацька доля кровію полита, січена дощами, хрещена громами ще й мечами бита (*В.Крищенко*). 9. Лагідна сама, вона вважала, що й усі повинні бути лагідними, чутливими до добра (*Ю.Збанацький*). 10. Густа, обважніла від роси тиша (*Д.Прилюк*).

2. *Перепишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки при відокремлених означеннях. Обґрунтуйте їх.*

1. Вмирав поет залюблений у світ, вмирав поет задивлений у море (П.Осадчук). 2. Повна сили й краси йде землею запліднена осінь, і справляє обжинки натруджена щедра пора (Д.Луценко). 3. Оповита нічною тишею земля спочивала. 4. Роз'ятрений нудьгою затоплений в задумі плентався я тихою ходою берегом річки (М.Коцюбинський). 5. Дуже вразлива від природи, наділена глибоким даром співпереживання вона (Марія Заньковецька) постійно шукала можливість висловити думки і почуття, які сповнювали її (З календаря). 6. Праворуч тягнулись болота вкриті зеленою травицею і різнобарвними квітками (О.Ольжич). 7. В хаті у Меланії було як у віночку. Підлога потрушена травою, піч розмальована півнями, стіл накритий вишитою скатертиною (О.Гончар). 8. І тільки тоді, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать творця (М.Стельмах). 9. Заболочений оброшений з голови до ніг він зрештою виходить на твердий берег, на землю свого дитинства (М.Стельмах). 10. Невмитий і нерозчесаний він (ліс) нехотя опускається з підгір'я, щоб викупатися в любисткових луках (Д.Прилюк). 11. Люди різні між нас бувають симпатичні гарні чудні (В.Симоненко).

3. *Знайдіть у реченнях відокремлені означення і з'ясуйте умови їх відокремлення. Перепишіть речення, поставте, де потрібно розділові знаки.*

1. Надворі був сонячний день сповнений невимовного щебетання і гудіння бджіл (О.Донченко). 2. Вишитий або тканий осяяний всіма кольорами райдуги він (рушник) як місток до наших душ від часів недавніх і далеких, давно минулих (М.Чудна). 3. Біліє розквітла гречка де-не-де підсинена волошками та ще жовтіла від суріпки (Є.Гуцало). 4. У круглому видолінку схожому на денце ложки застигли розпорошені волоконця туману (Є.Гуцало). 5. Я вірю в кілометри обвітрені, задихані і злі (Л. Костенко). 6. Люблю хати древлянського Полісся, ті старовинні рублені хати кремезні довгі сірі од сльоти

(Л. Костенко). 7. За широко розчиненими вікнами було повнотіле вщерть налите пахощами цвітіння липи літо (В.Собко). 8. У млині стояв теплий приємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки (М.Коцюбинський).

4. Напишіть диктант. Знайдіть речення з відокремленими членами. Поясніть уживання розділових знаків.

ВЕРЕСНЕВИЙ ВЕЧІР

Велика вереснева тиша стоїть над землею. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко, проллється шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні, і знову лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих, повних дрімливого цвіту соняшників.

Зі шляху обізвалася неголосна доладна пісня, дзвякнуло стремено. На обочині поміж старими липами попасалися нерозсідані коні, а біля грубого, в два обхвати, дерева сиділо кілька воїнів і задумано виводили не вояцьку, не похідну, а стару пісню про милого лебедя, що плавав по синьому морю, і про дівчину, яка не дочекалася свого милого лебедонька і тополею стала, щоб хоч вершечком глянути на синє море, на своє кохання.

Місяць все щедріше оббризкував сяйвом оброшені дерева і шляхи, чіткіше обрисовувались нерозсідані коні, а притишені пісні козаків поривались і поривались на далекі дороги, до уклякких вишняків, до червоних калин і чорних пожарищ, де є мати чи батько і вірне кохання.

Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відеречко три дні під водою, був і сердега бурлака, в якого заболіло тіло ще й голівонька, був і кінь, що клонить голову за козаком. Туга віків і надії віків сходились у молодих голосах і слалися старим шляхом (За М.Стельмахом).

Розділові знаки при відокремлених прикладках

Відокремлені прикладки на письмі виділяються комами або тире.

Кома ставиться:

1. Коли прикладка поширена і стоїть після пояснювального іменника: *Ось сафора, диковинне південне дерево, що квітує у липні білим та запахущим (О.Гончар).*

2. Коли прикладка стоїть перед поясненим іменником і має обставинне значення: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних (О.Гончар).*

3. Коли поширена і непоширена прикладка стосується особового займенника або власного імені: *Сагайдачний, людина широкого розуму, добре розумів головні проблеми політичного, економічного, релігійного, освітянського та станового життя своєї епохи (Д.Яворницький).*

4. Коли прикладка починається словами **тобто (себто, цебто), або, як-от**: *Ліс, або, як кажуть серби, шума, – це не просто сосни та дуби: не одна там народилась дума, повна щастя, ніжності, журби (М.Рильський).*

5. Коли прикладка починається сполучником **як** і має додатковий смисловий відтінок причинової: *І, як у справжнього митця, були в нього тяжкі часи неспокійного роздуму (О.Донченко).*

Кома не ставиться:

1. Коли прикладка характеризує предмет з одного боку (без значення причинності): *Він був відомий як людина широких мистецьких смаків (Ю.Смолич). Сама авторка виділяє цю драму як нову супроти своєї звичайної манери (Л.Мищенко).*

2. Коли прикладка зі сполучником **як** має значення “у ролі кого, чого”: *Ліс зустрів мене як друга (М.Рильський).*

Тире ставиться, якщо прикладка стоїть у кінці речення і перед нею можна, не змінюючи змісту, вставити **a same**: *Яких*

тільки видозмін не мають пісні народні – окраса нашої поезії! (М.Рильський). Наступала найголовніша мить – початок жнив (О.Кондратович).

Вправи

1. Перепишіть речення. Знайдіть відокремлені прикладки, поясніть уживання розділових знаків.

1. Час, найкращий листоноша, розшукає тебе завжди (М.Петренко). 2. Директор, немолодий уже чоловік, люб'язно тисне йому руку (І.Цюпа). 3. Православний шляхтич, він народився у Самборі, що в Червоній Русі (Д.Бондар). 4. Материнська хата як джерело, як генетичне коріння роду сприймається не лише як домівка, а ширше – рідна земля, рідна Україна. 5. Героїчна полонянка Настя Лісовська, по-народному Роксолана, що визволяла з турецької неволі козаків і жінок (3 календаря). 6. Згадаймо гордість нашої культури – класичний “театр корифеїв”, що уславив себе грою братів Тобілевичів, натхненним мистецтвом Марії Заньковецької (О.Гончар). 7. Дочка України, народний художник, Катерина Білокур привернула на виставках загальну увагу до своєї праці (3 календаря). 8. Я прагнув до того, щоб це життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя (В.Сухомлинський). 9. Внук кремезного чумака, січовика блідий праправнук, я закохавсь в гучних віках, я волю полюбив державну (А.Малишко). 10. Впродовж усього твору, починаючи із заголовку, каміння прочитується як символ, що убиває і ненавидить все живе (Л.Мищенко). 11. Ти виглядаєш іншого вже літа, а я, печальний, в цьому ще мовчу... (М.Вінграновський).

2. Перепишіть речення, поставте розділові знаки при відокремлених прикладах. Обґрунтуйте їх.

1. Початок жнив у всі часи був подією урочистою: після тривалих тривог і клопотів хлібороб приступав до

найвідповідальнішого збирання врожаю (*З календаря*). 2. Багато в сім'ї говорили про дядька матиного брата Михайла Драгоманова (*М.Олійник*). 3. Оповідач невтомний дід Наум знавець на кухарстві й пиятиці розказував билиці й небилиці (*М.Рильський*). 4. Як учений етнограф і фольклорист Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості (*М.Рильський*). 5. І якраз йому цьому симпатичному дядькові я наївний розповідав про тополі (*Р.Федорів*). 6. Я син простого лісоруба гуцула із Карпатських гір (*Д.Павличко*). 7. Оптимістка за характером Соломія знала лише один спосіб перемогти зробити краще (*В.Врублевська*). 8. Бійці переважно вінницькі, подільські, наддністрянські колгоспники слухняні й працюючі (*О.Гончар*). 9. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько великий добрий чоловік (*О.Довженко*). 10. Суворий Дант вигнанець флорентійський вітає із темряви часів середньовічних (*Леся Українка*). 11. Маємо феномен Тютюнників цих круто непоступливих, абсолютно нонконформістських полтавців. Вони влили в жили української літератури свіжої, живлющої, озонної крові, нагадавши нам про такі категорії, як мужність митця, непохитність, порядність, правдивість (*В.Захарченко*). 12. Батьківщиною слов'янської абетки, як відомо, стала одна з найстаріших європейських держав Болгарія. Саме там, на її Балканських Родопських високогір'ях, у долинах Тракії, на берегах Струми і Маріци знайшли собі притулок і захисток мудрі вигнанці учні Кирила і Мефодія. (*М.Сингаївський*). 13. Немало кращих синів і дочок українського народу зокрема діячів науки, культури, освіти, незважаючи на тяжкі випробування долі, весь свій талант, зусилля, а нерідко й життя віддавали на вітвар боротьби за одвічну мрію здобуття нашої державності (*М.Тимошик*).

3. Перепишіть речення, поясніть уживання розділових знаків при конструкціях з *як, мов, наче, неначебто*.

1. Були тут темно-зелені гарбузи в яскраво-жовтих плямах – картаті, як плахта, були смугасті, як тигр, були круглі, як горщик, і довгі, як справжні поросята, з кущим сухим хвостиком,

скрученим кільцем (*О. Донченко*). 2. У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка (*П. Куліш*). 3. Зараз над поворонілою водою в ріст людини, мов прив'язана, висить тонка й прозора намітка синьої імлі (*М. Стельмах*). 4. Як мітка страшних ординських набігів і турецьких походів виростили зелені, довгі, як шаблони, листки лепехи (*Л. Павленко*). 5. Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, протяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві (*М. Коцюбинський*). 6. Очі в неї голубі-голубі, як небо весняне, голос ніжний-ніжний, як струмочок, а язик – як бритва (*М. Зарудний*). 7. Зі мною тінь ходила, неначебто водила по свіжому сліду (*П. Воронько*). 8. Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи (*В. Підмогильний*). 9. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята (*Л. Костенко*). 10.

Шевченко як поет не має собі двійника в світовій літературі, як немає другого народу з такою історією, з такою піснею, як український народ (*С. Васильченко*).

4. Перепишіть речення, поставте розділові знаки при конструкціях з як, мов, наче. Обґрунтуйте їх.

1. Жовтий місяць бабиного обличчя немов за хмару заходить, мова затихає так як затихає весняна злива, що хлющить у смарагді молодого листя (*Є. Гуцало*). 2. Моторошно мов перед пожегом. Усе мені здається, що ось-ось якесь нещастя (*І. Франко*). 3. З таких пишних садків вилинув як соловей з гаю Шевченків геній, і його пісня така ж поетична як і ті садки весняної доби (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Навряд чи де в іншому творі поетеса досягла такої майстерності і краси вірша як у “Лісовій пісні”. Тут вірш різноманітний, мінливий як у казці і в повній гармонії з характером дійових осіб та їх настроями (*А. Костенко*). 5. Біжать за вітром немов табун лисиць і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі як сонце на небі (*М. Коцюбинський*). 6. Слова накочуються на мене регіонами то поверхові й непосидючі як горобці то глибинні добуті з dna прадавніх

криниць то стерті як копійки то цілком новенькі то рідні і прості як тато з мамою то солодкі як мед то колючі з чужоземним акцентом (*Р. Федорів*). 9. Липами було обсаджено весь майдан наче суцільним частоколом (*Остан Вишня*). 10. Немає нічого дорожчого в світі за землю квітучу Україну мою, де сонце мов сонях у неба блакиті; волошки мов зорі у ріднім краю (*Р. Бойчук*). 11. Весна неначе карусель, на каруселі білі коні. Гірське село в садах морель, і місяць мов тюльпан червоний... (*Б.-І. Антонич*).

5. Прочитайте текст. Обґрунтуйте постановку розділових знаків.

ПЕРЕДЧУТТЯ ВЕСНИ

Блукаючи в лісі, в полі чи лузі, скрізь натикаєшся на полишені гнізда. Звичайно, о цій зимовій порі бачиш їх не так багато, як увосени чи ранньої весни, коли ще листячко не розвинулось, тільки прокльовується. І хоч заметено снігом, усе ж натикаєшся на ці пташині житла, звіті переважно на кущах чи на гіллі дерев.

Десь під снігом зараз, вимощені в ямках, поховались гнізда вівсянок. У дуллах дерев чекають гнізда на одудів. По норах попричаювались гнізда дрібнесеньких бджолоїдок, які можуть завдати шкоди пасіці, поївши бджілок-трудівниць, а не шкідливих комах. І, звичайно ж, заметено снігом у степах та полях, по луках та лісових галявинах гнізда жайворонків – і польових, і чубатих посмітх, і степових джурбаїв, і жайворонків лісових. А скільки вихололих пташиних родинних вогнищ розкидано скрізь: під стріхами хат і клунь, на тваринницьких фермах, під мостами, в штабелях дров, у берегах річок, у пеньках, під корінням, під куциками зів'ялої трави, на порубах, у купинах! І яких тільки форм набирають гнізда, витворювані хоч і споконвічною, та все ж таки незмінною пташиною фантазією! В сорокопуда-жулана воно схоже на чашку, у кропивника – волового очка воно велике й кулясте, з боковим входом, у вівчарика схоже на кошик із кришкою...

Середина лютого, дні прибувають, багатшає сонячне тепло. Гнізда чекають на повернення господарів. Звичайно, деякі з них зостануться покинутими, деякі будуть захоплені іншими птахами. Тепер вони чи снігом занесені, чи напівзруйновані, однаково ж – чекають!

Цілі сузір'я гнізд, у яких кипіло торік турботливе життя, тепер, у середині лютого, начебто являють закодовану шифрограму, яку нікому не дано прочитати (За Є.Гуцалом).

Розділові знаки при відокремлених додатках

Додатки, які мають значення включення, виключення або заміщення і починаються словами **крім, окрім, опріч, за винятком, особливо, замість, зокрема**, на письмі відокремлюються комами: *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови (Г.Тютюнник). Чи зможу я, крім ласки й доброти, вдихнуть вогонь, і шлях йому знайти, і розуму навчить, як, звісно, мати (А.Малишко).*

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть відокремлені додатки, поясніть розділові знаки.

1. Опріч усього, Сократ не вельми шанує самого себе (Ю.Мушкетик). 2. На світі все знайдеш, крім рідної матері (Народна творчість). 3. Микола, замість панського лану, вийшов на поле (І.Нечуй-Левицький). 4. Густі, непрохідні ліси закривали весь простір, окрім високих полонин (І.Франко). 5. Квіти, особливо пальми й аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати (І.Вільде). 6. В її поведінці було багато незрозумілого, навіть дивного (О.Донченко). 7. Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О.Донченко). 8. Я перебралася до дочки, бо і в мене теж нема родини, крім дочки-єдиниці (І.Нечуй-Левицький). 9. Воєнне мистецтво козаків, завдяки постійним походам і боям, завжди було на високому рівні. Окрім блискучої виучки, їхніми постійними супутниками були дотепні вигадки (М.Слабошпицький). 10. Строковики вперше за літо, наперекір

панським посіпакам, вільно зібралися на оцю свою гарячу степову сходку (О.Гончар).

2. *Перепишіть речення. Поставте розділові знаки, поясніть їх постановку.*

1. Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, що опріч назви осінь немає імені їй (М.Рильський). 2. Ніч очерети зове у гості, ні птиць, ані людей опріч Ясної зірки в високості (А.Малишко). 3. І ніхто того не чує, не знає й не бачить опріч Марка маленького (Т.Шевченко). 4. Пробуджуються інші квіти зокрема проліски, ряст, гусяча цибулька, жовтяниця (А.Волкова). 5. Крім того за народною уявою вінок із живих квітів – це оберіг від злої напасті (О.Воропай). 6. Опріч Гафійки було ще два наймити (М.Коцюбинський). 7. Шукати що-небудь хоча б і гриби не можна інакше, як розглядаючи й пізнаючи (П.Тичина). 8. Скільки я не товкся на березі, як не розгортав рогіз та вдивлявся, так нічого й не знайшов окрім стовпа з геть поїденим іржею кільцем (А.Дімаров). 9. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний). 10. Він полюбляв, щоб до Волі приходили гості зокрема Рада й Аліна (Ю.Яновський).

3. *Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях додатки, поясніть уживання розділових знаків.*

МІСЯЧНА НІЧ

Коли Архип Куїнджі дав на виставку свою картину “Місячна ніч на Дніпрі”, деякі глядачі звинуватили художника в тому, що десь за полотном він заховав ліхтар. Не могли збагнути, як це зроблено, що місяць світить, як справжній. І серед живописців були такі, котрі не вірили, що ефекти світла Куїнджі відтворює звичайними фарбами. А фарби у нього були звичайні. Жодних таємниць, крім таємниць майстерності, якими охоче ділився Куїнджі, не було.

У місячному сяйві виблискує гладінь Дніпра. Вона темніша за білий папір. Для того, щоб “місячна доріжка” сяjala на картині, художник відкинув безліч подробиць, обмежив шкалу світлових і

кольорових відтінків, які можна спостерігати при місячному світлі. Ніч Куїнджі така місячна, зоряна саме тому, що на березі нічого не видно. Ні стежечки, ані пенька, ані голки. Якби все це було, не пощастило б відтворити місячне світло. Лише однієї подробиці вистачило художникові, щоб перенести глядача на Україну. На тлі річки впадає в око чіткий силует вітряка.

Для підсилення ефекту світла майстер використав і кольори. Місячної ночі земля оповита холодним блакитним світлом, що приглушує, нейтралізує всі теплі кольори. Куїнджі все навколо місячної доріжки не лише затемнює, а й робить темряву теплою, рудуватою. Вода світиться і тому, що вона найсвітліша серед усього в картині.

Ефект світла майстер також підсилює способом накладання фарб. Усе він малює тонким шаром фарб. І тільки на місячну доріжку густо накладає білу фарбу, що інтенсивно відбиває промені. Щоб забарвити доріжку “місячним кольором”, він домішує до білила зеленої фарби і наносить її тонким прозорим шаром (За П.Білецьким).

Розділові знаки при відокремлених обставинах

Відокремлені обставини, виражені одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами, на письмі виділяються **комами**: *Берези й клени, ще недавно голі, стоять, зеленим маючи гіллям (М.Рильський). Над сріблом води лісової, знімаючись, щиглик дзвенів (М.Рильський).*

Увага:

1. Дієприслівниковий зворот, який стоїть після сполучників **і, та, а**, що з’єднують однорідні присудки, виділяється комами з обох боків: *Учися чистоти і простоти і, стоптуючи килим золотий, забудь про вежі темної гордині (М.Рильський).*

2. Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо при присудку й мають значення прислівника, комами не

відокремлюються: *Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи (Т.Шевченко).*

3. Не відокремлюються комами обставини, виражені дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: *Працювати не розгинаючись. Сидіти склавши руки. Іти повісивши голову. Працювати не покладаючи рук.*

Вправи

1. Прочитайте речення, визначте відокремлені обставини. Поясніть розділові знаки.

1. У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт (*О.Довженко*). 2. Хлопці йшли напрямці, обминаючи дороги. 3. І гілля в саду вже не чорніє, як чорніло цілісіньку осінь, а, побілівши від інею, полегшало, повільнішало. 4. Лежать тоді ягоди звалищами червоної крові в сінях та повітках, висять, позвякуючи пучками на жердках. 5. Ягоди починають горіти ще яскравіше, ще густіше, наче кров калини достигає, набираючи буйної, палкої снаги. 6. Наче зорять калинові кришталіки прямисінько в твою душу, зігріваючи її радісним світлом! (*З тв. Є.Гуцала*). 7. Не спитавши броду, не лізь у воду (*Народна творчість*). 8. Із вирію летять, курличучи, ключі (*М.Зеров*). 9. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором (*Панас Мирний*). 10. Берег ставу був вогкий, порослий очеретом і холодною м'ятою, і хлопчики, попідкачувавши холоші, увійшли по коліна у воду (*В.Кучер*).

2. Перепишіть речення, поставте розділові знаки при відокремлених обставинах. Обґрунтуйте їх.

1. Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків натрапив я на моркву. 2. Заходить сонце провіщаючи засуху і спеку. 3. Над хатою піднялись у небо голуби знаменуючи мир і

благодать (З тв. Довженка). 4. У робочому фартусі щойно прийшовши з роботи лише скинувши кашкета сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і склавши грубезні свої руки спочивав (Д.Багрянний). 5. Похапцем вислизаю з-під ковдри пострибуючи то на одній, то на другій нозі й мерщій на вулицю. 6. Скориставшись відсутністю відшукав на дровітні старе, вийшло з ужитку колесо, приставив до стріхи драбину і ув'язавши дерев'яну поклажу поліз на верхівку гребеня. 7. Зате яка радість була, коли зробивши три круги понад хатою бусол м'яко спускався на клуню і гордо одкинувши навзгак довгу шию весело клекотав оповіщаючи про своє щасливе повернення (З тв. В.Скुरатівського). 8. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служить, бо хтівши догодить обом він стане злу рабом (І.Франко). 9. Кільце дедалі звужувалося і звужуючись ставало дедалі щільнішим (Д.Мищенко). 10. Мащини мчать не зупиняючись (В.Кучер). 11. І я заплакавши назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).

3. Прочитайте текст. Знайдіть відокремлені обставини. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

Було це давно, що хіба старі-старі діди пам'ятають бородаті: стояли морози. Стояли морози, сніги лежали білі... В селі заходило свято.

Огняним їжаком сердито настовбурчивши золоту щетину сідало за снігами сонце, а проти сонця – дими з бовдурів: вихиляючись перекидаючись вистрибом мчали у прозоре небо, самі прозорі, сизо-рожеві, сині, мов помальовані.

Це вгорі, а внизу...

Під ногами співає, під саньми тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя жменями пістони; дзвониками дзвенять шугаючи діти з гори на громаках, як городні убехані опудала; біла повись пацьорками на деревах, пелехатим мотуззям – на людях, на конях, все біле, од усього живого біла клубочиться пара, люди, замотані, не йдуть – бігцем, як на пожежу, поспішають, тнуть нашвидку уші та, замість вітатись, тільки лунко перегукуються: “Ну, морозець!” – або: “Це мороз – з очима!”

Стояв через поле сивий хмурний ліс, а понад тим лісом, з того краю, що приходиться ніч, тумою насувала темна курява-мла, а з того лісу вовком позирає розбійник-мороз ночі дожидаючи: “Ось-ось... ось нехай тільки сонце зайде – я прийду до вас куті їсти...”

Нема вже тепер тії хатки в лісі, що кулями обставлені стіни у неї, й лісника немає. Тільки ліс.

Увесь день стояла в лісниковій хаті рожево-золота темрява, увесь день були замуровані вікна, і к вечору мороз рогом поліз (С.Васильченко).

4. Напишіть диктант. Звірте написане з надрукованим. Знайдіть відокремлені обставини. Поясніть уживання розділових знаків.

ХЛІБ НА СТОЛІ

Ледь-ледь збиралось на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися карунковим, вишитим у хрестик, фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну приповідку: “Ну ось і зійшов святець, аж віко підпер!” Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками – нараз спалахували сухі дрівця, потріскуючи голосними пострілами, і, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті, піч гоготіла. Доки варилося снідання, мати місили тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, від чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли ж, нарешті, воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. “Вставайте, хлопці, – наказували нам, – поїсте й розходьтеся, бо буду хліб викачувати”.

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх ще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати була вся в роботі – легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка

поплескавши верхівку, ньенька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав вволю надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг за лопатою і, винісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустиний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі. Нагнічені челюсті покліпували, наче в безмісячну ніч зорі, іскорками розжареної сажі здригався жар. Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (В. Скуратівський).

Розділові знаки при уточнювальних членах речення

Відокремлені уточнювальні члени речення конкретизують або уточнюють значення іншого члена речення. В усній мові такі члени речення відокремлюються інтонацією, а на письмі – комами, рідше – тире.

Кома ставиться:

1. Для виділення уточнювальних обставин часу, місця тощо: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М.Коцюбинський). Край берега, у затишку, прив'язані човни (Л.Глібов).*

2. Для виділення уточнювальних членів речення зі словами **тобто, себто, цебто, або, отже, а саме** тощо: *Каффа поділялася на три частини: фортецю, або цитадель, місто й передмістя (З.Тулуб).*

Уточнювальні члени речення можуть виділятися також **тире**: *Ніколи я не знав, що так люблю – до болю, до смертельного*

жально – понад Дніпром сріблясті верболози, березу, що прозорі ронить сльози (М.Рильський). На будові – на Дніпрі – стрілись два богатирі (В.Бичко).

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть постановку розділових знаків при уточнювальних членах речення.

1. І солов'ї, пташині менестрелі, всю ніч доводять яблуні до сліз (Л.Костенко). 2. Одним єдине при долині, в степу, край дороги, стоїть дерево високе (Т.Шевченко). 3. А он ті діти, що вийшли з санками, аж ген там, в кінці вулиці, немов були тут, перед самим вікном, такі виразні їх постаті на сліпучо-білому фоні (Ю.Збанацький). 4. Десь там, не в нашій стороні, поївши добре, Лев лежить (Л.Глібов). 5. А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі (І.Франко). 6. Неподалеку від вогнища, у невеличкій, заплетеній диким виноградом та хмелем альтанці, сиділа Галя (Ю.Збанацький). 7. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби (О.Довженко). 8. Край шляху, в долині, догорає огнище (М.Коцюбинський). 9. На озері на чистому, в пустині, самотній лебідь білий жив (О.Олесь). 10. Вальдшнеп, або лісовий кулик, – благородна птиця (Остан Вишня). 11. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука (О.Довженко).

2. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки при уточнюючих членах речення.

1. А ти десь там за даллю вечоровою а ти десь там за морем тишини – так владно, так повільно вичаровуєш мене із ночі, з тиші, з далини (Л.Костенко). 2. І мене в сім'ї великій в сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом (Т.Шевченко). 3. Там у закопченій димом розколині вариться на розжарених вугіллях кава (М.Коцюбинський). 4. По той бік шляху десь далеко в степу за садками тремтить червона заграда (Г.Тютюнник). 5. А вздовж тину за старою повіткою росли великі

кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин (О.Довженко). 6. Крякуха або як її ще звуть “підсадка” качка така ніби собі звичайнісінька зовні вуточка, менша від свійської, менша від крижня (Остан Вишня). 7. Ще зовсім недавно лише десять років тому ріка в цій місцевості була значно вужчою, але неймовірно бурхливою (Я.Баум). 8. Десь далеко вгорі над ожередами соломи скидалися блискавки, поторохувало (Г.Тютюнник). 9. Десь за Дніпром нижче Берислава несподівано розсипалась в небі ціла віхола вогнів (О.Гончар). 10. Квіти особливо пальми й аспарагуси відразу навіяли життя у мертві кімнати (І.Вільде). 11. Раз після Великодня чудового весняного ранку вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір (І.Нечуй-Левицький). 12. Василя або Новий рік за старим стилем святкували всі: старі й малі (О.Кондратович). 13. На сході за річкою за широкими луками тягся під саме небо стовп чорного диму (Ю.Збанацький). 14. Ми люди звикли думати, що все у природі відбувається само по собі, під дією отої непереможної потреби жити, рухатись, цвісти, співати, залишати нащадків. Нам принаймні більшості з нас не треба нагадувати про те, що без усього цього ми не змогли б жити. (В.Маняк).

3. Напишіть диктант. Звірте написане з надрукованим. Знайдіть однорідні та відокремлені члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ДОЧКА ПРОМЕТЕЯ

Кожним словом, кожним променем думки, кожним болем своїм живе в душі нашого народу людина, що ім'я її – Леся Українка. Своєю винятковістю і своєю звичайністю – усім вона дорога для нас.

Як особисту трагедію переживала поетеса уярмлення свого народу, безправність його культури. Душа її, лагідна від природи, закипала гнівом на кожен вияв утисків, колоніальної сваволі.

Прометей – улюблений герой Лесі Українки. Протягом усього творчого життя оспівує вона людину-борця, звитяжця, людину нездоланну, яка в ім'я високої мети здатна жертвувати собою. Для Лесі й сам поет уявляється насамперед в образі безстрашного, кровно

пов'язаного з народом подвижника, людини обов'язку, лицаря свободи та справедливості. Самій поетесі притаманні були якраз такі якості.

Леся була щедро обдарована від природи. Крім виняткових поетичних здібностей та всіма знаного в ній таланту до вивчення мов, почувала вона вільно себе й у стихії музики. Це ж вона, Леся, ще будучи зовсім юною, написала перший у нас підручник з історії стародавніх народів, а крім того, роками з любов'ю збирала українські народні пісні, виявивши смак і сумлінність етнографа... Та, мабуть, найяскравіше обдарованість Лесі розкривається в силі й буянні фантазії. Фантазія, ця сестра поезії, уже з дитячих років заваблювала Лесю в таємничий світ народних легенд і казок, у зачакловані хащі волинських лісів та в нічну тишу повитих місячним маревом озер.

У великих поетів античності прекрасні створіння народжувалися з моря. Про нашу ж поетесу можна сказати, що вона разом зі своєю поезією народжена була морем народного життя. У її творах, сповнених мужньої енергії, клекоче наростаючий гнів народний, б'ється його одвічний потяг до свободи (*За О. Гончарем*).

Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях

Вставними називаються слова, словосполучення і речення, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до висловленої думки: *Можливо, блискавиць крило ці горді коси заплело?* (*А.Малишко*).

Вставленими називають слова, словосполучення та речення, які вносять у речення додаткову інформацію: *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном* (*О.Довженко*).

У реченнях вставні та вставлені слова виділяються за допомогою ком, тире або дужок.

Вставні слова і словосполучення **виділяються комами**: *Тепер я знаю, де беруться квіти: їх, певно, юні, весняні дощі з далеких гір приносять нам на землю* (*Г.Світлична*).

Увага!

1. Найчастіше вставними бувають такі слова і словосполучення: *бачиш, безперечно, безсумнівно, безумовно, бувало, видно, власне, головне, звичайно, звісно, здавалось, здається, значить, зрозуміло, кажуть, либонь, мабуть, мовляв, може, можливо, навпаки, на жаль, на мій погляд, на нашу думку, наприклад, нарешті, на щастя, отже, очевидно, певно, по-перше, по-друге, справді, щоправда* та ін.

2. Не є вставними такі слова: *адже, все-таки, все ж таки, наче, начебто, ніби, нібито, от, принаймні, мовби, мовбито* та ін. На письмі вони **не виділяються комами**.

3. Якщо сполучник *а* (рідше *але*) відноситься до вставного слова, він **комою не виділяється** – *а може, а втім, а власне: З цієї провесни (а може, й раніше) снується в твоїй пам'яті дивна мелодія матеріної пісні (Є.Гуцало)*.

Типе ставиться для виділення поширеної групи вставних і вставлених слів або речень, коли вони мають характер додаткового важливого повідомлення: *Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вицвєрт наліті каламутною талою водою – відлига вже третій день, – прислухаюсь до туману (Г.Тютюнник)*.

У дужки беруться вставлені слова, словосполучення та речення, якщо вони подаються як додаткові зауваження до тексту: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панцині! (Т.Шевченко)*.

Вправи

1. Поясніть розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях. Обґрунтуйте їх постановку. Подумайте, чи можна було відокремити іншими розділовими знаками.

1. Ніколи я не знав, як тяжко жити без солов'я, що в пісні аж тремтить своїм тільцем маленьким і гарячим... (Коли таке ми раз в

житті побачили, як бачив я в ліщині, при горі, наспроти рожевої зорі, над рідним ставом, – ніжної отрути ніколи нам, довіку не забути!) (*М.Рильський*). 2. Одного надвечір'я ... розговорився з красивим, сказати б, козацького типу дядьком. Був він, очевидно, столяром (*Р.Федорів*). 3. В тихій задумі ... стоять вони край того гаю, охоплені осіннім пожаром, вслухаються в таємничий шум, а чи, може, до самих себе, здається, п'ють сонячну живицю, від якої люди стають мудріші (*І.Цюпа*). 4. Україно моя! (А на серці тривога). Я не можу про тебе забути ніде (*В.Швець*). 5. Люди, знай, їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. 6. Горе, кажуть, об горе чіпляється (*Панас Мирний*). 7. Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна (*Л.Костенко*). 8. Ще побутує хибне уявлення, ніби митець, що тяжіє до романтичних барв, неодмінно щось прикрашає (ніби від цього гріха гарантована будь-яка інша стильова течія) (*О.Гончар*). 9. За що ж, – хто-небудь попитає, – Зозуля Півня вихваляє? 10. На цей раз приказка здалась: що декому, мовляли, можна, другим – зась (*З тв. Л.Глібова*). 11. Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні) і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, – без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрїю, без усміхненої радості пробудження (*Г.Тютюнник*).

2. *Перепишіть речення, поставте розділові знаки. Підкресліть вставні і вставлені конструкції, визначте їх значення.*

1. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові рано вони зацвітають і швидко гаснуть зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур (*О.Гончар*). 2. Кажуть весь поміст у пеклі з добрих намірів зложився! (*Леся Українка*). 3. Погодою у нас на сінокосі казали щось років з півтора ста завідувала ворона (*О.Довженко*). 4. Мені було либонь дев'ятнадцять літ... Це такий вік, коли людина очевидно мусить якнайшвидше витратити безупинний прибуток своїх сил (*В.Винниченко*). 5. Ще малим і шести не минуло мені на майдан повела мене мати за руку (*О.Підсуха*). 6. За вікном згори було видно шуміло, вирувало залите сонцем місто (*С.Скляренко*). 7. Оце було

літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати бо в хаті душно. 8. Парубок спершу мабуть-таки чи й не прийняв її за ту польову царівну (*Панас Мирний*). 9. Унизу долина широка розляглася, озеро чи озерце, а може й звичайна запруда сріблиться (*Ю.Збанацький*). 10. Часто спостерігаючи, як наші сусідські ровесники хлопчики й дівчатка особливо в неділю обсідають на порозі поважного сивого вусаня, ми з Петром не знаходили собі місця (*Б.Харчук*).

3. Перепишіть речення, поставте розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях, обґрунтуйте їх. Визначте, у яких реченнях однакові слова є вставними, а в яких – ні.

1. Життя кажуть прожити – не поле перейти (*Панас Мирний*).
2. Здається часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю (*Л.Костенко*).
3. Видно шляхи полтавській і славному Полтаву (*І.Котляревський*).
4. Здавалося грайлива природа, пустуючи, спорудила велетенський мол (*Ю.Смолич*). 5. Раби – це нація, котра не має слова, тому й не може захистити себе (*О.Пахльовська*). 6. До словечка, до слов'ятка притулися може так хоч мови рідної навчишся (*В.Тимчак*).
7. Хлопець видно бувалий, обережний (*Ю.Збанацький*). 8. І вже широкою чарівною музикою зашумів дощ, той цілющий травневий дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото (*О.Гончар*).
9. О правда знали ми в ту мить, кому сміється ніч і сяє, про віщо листя шелестить (*О.Олесь*). 10. Веселеє колись село чомусь тепер мені, старому, здавалось темним і німим (*Т.Шевченко*). 11. Правда і в огні не горить, і у воді не тоне (*Народна творчість*). 12. Я знаю дивну річ: на світі є людина, що береже неказані слова. І може це любов і може це єдина. А може й просто так, сама розрив-трава (*Л.Костенко*). 13. Може бути що мене не буде, перебутній час я перебував (*М.Вінграновський*).

4. Прочитайте речення. Знайдіть вставні слова, поставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Може ще раз прокинується
Мої думи-діти.

Може ще раз помолюся,
З дітками заплачу,
Може ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...

(Т.Шевченко)

2. Вже почалось мабуть майбутнє.
Оце либонь вже почалось...

3. Я знаю дивну річ: на світі є людина,
Що береже неказані слова.
І може це любов, і може це єдина.
А може й просто так, сама розрив-трава.

4. Нам з тобою видно по дорозі,
бо ішли й нікуди не прийшли

(Л. Костенко).

5. Прочитайте вірш. Поясніть уживання розділових знаків.

Затінок, сутінок, день золотий.
Плачуть і моляться білі троянди.
Може, це я, або хто, або ти
ось там сидить у куточку веранди.
Може, він плаче, а може, він жде –
кроки почувись, чи скрипнула хвіртка.
Може, він встане, чолом припаде,
там, на веранді, чолом до одвірка.
Де ж ви, ті люди, що в хаті жили?
Світку мій білий, яке тут роздолля!
Смуток нащадків – як танець бджоли,
танець бджоли до безсмертного поля.
Може, це вже через тисячу літ –
я і не я вже, розбуджена в генах
тут на землі я шукаю хоч слід
роду мого у плачах і легендах!
Голос криниці, чого ж ти замовк?

Руки шовковиць, чого ж ви закликали?
Вікна забиті, і висить замок –
ржава сережка над кітником клямки.
Білий причілок оббила сльота.
Хто там квилить у цій хаті ночами?
Може, живе там сама самота,
соває пустку у піч рогачами.
Може, це біль наш, а може, вина,
може, бальзам на занедбані душі –
спогад криниці і спогад вікна,
спогад стежини і дикої груші

(Л. Костенко).

6. *Запишіть текст під диктовку. Знайдіть у реченнях вставні конструкції, поясніть розділові знаки.*

БАРВИСТА ПОВІНЬ

Притулився вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся – жодного звуку. Нишкне земля в німому чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах–переходах, по норі своїй, – не чути!

Ламаєш картопляний цвіт, відриваєш одну пелюстинку, другу, – мовчать!

Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соняшника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь. Соняшник світить променисто і, мабуть, щось каже своєю усмішкою, тільки візьми втям її!

Але ж, мабуть, хтось розуміє?

Самі соняшники розуміють чи картопля? Огірки? Кукурудза? А може, ластівки? А може, ранковий вітер, що будить соняшники після нічного сну?

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину.

Бо вони й справді такі живі, ти в цьому шойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, й тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають – і соняшники, й гарбузи. Боїшся небережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я!

А потім іще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...*(За Є.Гуцалом).*

Розділові знаки при звертанні

Звертання у реченні виділяється комою або знаком оклику.

Кома ставиться, якщо звертання вимовляється без особливої окличної інтонації: *Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі, польова моя мрійнице, крапля у сонці з весла (А.Малишко).*

Увага!

Вигуки **о, ой** від звертання комою не відділяються: *О мово рідна! Їй гаряче віддав я серце недарма (В.Сосюра). Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т.Шевченко).*

Знак оклику ставиться після однослівних і поширених звертань, якщо вони вимовляються з виразною окличною інтонацією: *Україно! Ти моя молитва, ти моя розпука вікова ... (В.Симоненко). Країно рідная! Ох ти далека мріє! До тебе все летять мої думки (Леся Українка).*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть звертання. Поясніть постановку розділових знаків.

1. Слово, моя ти єдина зброе *(Леся Українка)*. 2. О мово, наче колискова! Прийми мій радісний привіт *(О.Олесь)*. 3. Розцвітай

же, слово, і в родині, і у школі (*П.Тичина*). 4. О мово рідна! Золота колиско, в яких світах би не бувала я, – з тобою серцем і по-українськи я вимовляю мамине ім'я (*З.Кучерява*). 5. Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв (*Д.Кремінь*). 6. О воленько, билинонька моя... Нема тобі життя на світі! ... 7. О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! 8. Спи, мій малесенький, спи мій синок ... Я розкажу тобі безліч казок! 9. Геть, розбишако, в далекі степи! ... Спи, моя ластівко, солодко спи! 10. Яка ж ти, о воле, прекрасна, пречиста! Ти нам і не снилась такою... 11. Ой сонечку-батечку, догоди, догоди, а ти, земле-матінко, уроди, уроди. 12. Моя Україно прекрасна, пісень і волі сторона (*З тв. О.Олеся*). 13. Тяжка годинонько! Гірка хвилинонько! Лихо не спить... Леле, дитинонько! Жить – слъози лить (*Леся Українка*).

2. Прочитайте речення, знайдіть звертання. Перепишіть, поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. О ніч чудовна і чудова Ще вчора сіявсь сніг рясний.
2. Ой не квітни весно глянь-надходять хмари.
3. Прощай моє море бентежне що помсту збудило в мені.
4. Прощай моя мати-природо навіки прощай і прости (*З тв. О.Олеся*).
5. Прийми мою любов народе рідний річко велика і місяцю ясний і берег мій чистий (*О.Довженко*).
6. Красо України Подолля Розкинулось мило, недбало! (*Леся Українка*).
7. І ти весно красуйся над нами, теплі зливи лягайте в ріллі, напинайтесь сади парусами (*М.Нагнибіда*).
8. Ходімо ж доленько моя Мій друже вбогий, не лукавий.
9. Гориш ти зоренько моя моя порадонько святая Моя ти доле молодая не покидай мене.
10. А ти пречистая святая ти сестро Феба молодая Мене ти в пелену взяла і геть у поле однесла (*З тв. Т.Шевченка*).
11. Спи брате дорогий товаришу і сину! Безсмертний будеш ти, бо вмер за Україну (*М.Рильський*).
12. Тікай кутя із покуття, а узвар – іди на базар паляниці лишайтесь на полиці, а дідух – на теплий дух, Щоб покинути кожух! (*Народна творчість*).
13. Сивий Львове столице моєї мрії епіцентр моїх радощів і надійвибухає душа – я тебе розумію, але Львове хоч трішки мене зрозумій (*В. Симоненко*).

3. Поставте у кличному відмінку іменники земля, Україна, Київ, Дніпро, мати, батько і введіть їх у речення. Поясніть розділові знаки.

4. Оберіть правильну відповідь. Звертання у реченні:

- 1) може бути підметом;
- 2) може бути додатком;
- 3) не може бути членом речення.

5. Перепишіть текст. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

РІДНА МОВА

Мово рідна ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя В тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; в тобі мово неосяжна душа народу – його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його. Арфо серця мого Люблю зажуру пісень твоїх, і невмирущий оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх. Скарбе мій єдиний З тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе – перекотиполе, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя і захисток і гордість і розрада в годину смутку. Люблю тебе і в гніві, коли ти клекачеш, як вулкан, і гримиш громами на ворогів, і вбити можеш словом єдиним, як блискавкою. Люблю і твою ніжність, ласкавість, лагідність, коли ти одним-однісіньким словом зігриваєш, мов сонце, і підносиш над хмари та між зорі, і повертаєш до діяння, до життя наснаго моя і мудрий вічний вчителю мій.

Світлоносна Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я, вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність. Ти є правда, Добро і Краса народу нашого.

Тож такою і будь вічно мово рідна (С.Плачинда).

Розділові знаки при словах-реченнях та вигуках

Слова-речення (стверджувальні *так, еге, авжеж, гаразд, аякже*, заперечні *ні*, підсилювальні *що ж* та ін.) та вигуки на письмі виділяються комами, знаком оклику.

Кома ставиться:

1. Після вигуків, якщо вони вимовляються з окличною інтонацією меншої сили, ніж наступні слова в реченні: *Ой, яка чудова українська мова! Де береться все це, звідкіля і як? (О.Підсуха). Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! (В.Симоненко).*

Увага!

а) Вигуки *о, ой* від звертання комою не відокремлюються: *О рідне слово, хто без тебе я? (Д. Павличко). Ой сонечко ясне, невже ти втомилось чи ти розгнівилось? Іще не лягай! (В.Самійленко).*

б) Після вигуків *ну, ой, ах* та ін., які вживаються для підсилення змісту, кома не ставиться: *Ну що б, здавалося, слова... (Т.Шевченко). Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці (Народна творчість).*

2. Після слів-речень, коли безпосередньо за цими словами йде речення, яке розкриває їх конкретний зміст: *Ні, любий, я тобі не дорікаю, а тільки – смутно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись (Леся Українка).*

Увага!

Слід відрізнити стверджувальні слова *так, гаразд* від прислівників, після яких кома не ставиться: *Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиши приходить подібне кохання (В.Сосюра) – Так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду (Леся Українка).*

Знак оклику ставиться:

Після слів *так і ні*, а також після вигуків, якщо вони стоять на початку речення й вимовляються з виразною окличною інтонацією: *Гей! Возьмімся всі до діла, щоб пропала доля зла!* (С.Воробкевич). *Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні...* (Леся Українка).

Увага!

Якщо знак оклику вживається в середині речення, то відповідні слова виділяються ще двома тире: *Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно – гей!* – добірне в нерозмежені лани (М.Рильський).

Вправи

1. Перепишіть речення. Знайдіть вигуки та слова-речення, поясніть розділові знаки при них.

1. Ой співав я: “Буде жити наше слово, буде!” (П.Куліш).
2. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! (О.Олесь).
3. Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України: чи там раду радять, як на турка стати, не чуємо на чужині. 4. Та не однаково мені, як Україну злії люде присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять... Ох, не однаково мені. 5. Ох волохи, волохи, вас осталося трохи. 6. Що, Титаря вбили (З тв. Т.Шевченка). 7. Гей, недругам усім наперекір – внесіте прапор вільної Держави! (В.Крищенко). 8. Ой, ні! Життя – що стерниста нива: не пройдеши, ноги не вколовши (Панас Мирний). 9. Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає (Леся Українка). 10. Гей, ви зорі ясні!.. Тихий місяцю мій!.. Де ви бачили більше кохання? (В.Сосюра).

2. Перепишіть речення, поставте розділові знаки. Обґрунтуйте їх постановку.

1. Ой одна я, одна, як билиночка в полі (Т.Шевченко). 2. Ой доле людська, чом ти неправдива, що до інших дуже щира, а до нас зрадлива (Народна творчість). 3. О рідна земле, люба моя нене! (М.Вороний). 4. О краю мій найкращий між краями, зруйнований та

знищений катами (*П.Грабовський*). 5. Я вам клянуся праведним хрестом о мужі новгородські, що віднині... я город ваш звільняю од данини (*І.Кочерга*). 6. Ні немає на світі кращого неба, ніж небо України (*Я.Гоян*). 7. Ну й година Грім гурчить – дощ по листі аж лящить! (*П.Жур*). 8. Земле рідна о чим далі ти від мене, тим дорожча (*Д.Павличко*). 9. Гей Гомере український, гей Остапе Вересаю, низько кланяюсь і низько б'ю тобі своїм чолом (*Є.Гуцало*). 10. Ворогам не розтоптати ні! омийти кров'ю стяг наш трудівничий (*М.Рильський*). 11. – Ет знаю я сю книжку. Теж “студіювала” (*Леся Українка*).

3. Знайдіть у реченнях слова-речення та вигуки. Поставте розділові знаки.

1. Ні долі, ні волі у мене нема, залилася тільки надія одна (*Леся Українка*). 2. Ніщо не мертве в вирі світовому: ні курява планет, ні сталагміт, ні мумії прадавніх пірамід, ні літери спіліснявілого тому (*Борис Тен*). 3. Ні як немає кращого неба, ніж небо України, так і немає кращої землі, ніж наша Україна (*Я.Гоян*). 4. Нічого в світі так як не люблю, як саджати що-небудь у землю (*О.Довженко*). 5. Ну гаразд. Треба тільки порадитися з Юрієм Юрійовичем (*О.Довженко*). 6. Так Осінь – творчий спокій довгожданий, а не безсилля, не журба, не тінь (*М.Рильський*). 7. Ні не може бути щасливою людина, яка не знає джерел своїх радощів і свого щастя (*В.Сухомлинський*). 8. Гай гай проминули літа, не вернуть (*М.Петренко*). 9. Очі Марії сяють радістю, він розуміє, що все гаразд (*О.Довженко*). 10. Раптом гай квіток з'явився, наче ярая весна (*Леся Українка*). 11. А буває, ідеш по світу, і проходить повз тебе людина так неначе проносить квіти і тобі віддає половину (*Л.Костенко*). 12. – Гаразд гаразд мовчатиму, коли так хочеш, мені все одно, хоча й не розумію твоєї примхи (*Леся Українка*). 13. – Авжеж се нова книжка. Се я тобі дарунок купив. (*Леся Українка*).

4. Перепишіть текст. Поставте розділові знаки та поясніть їх.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Чумацьким Шляхом названо колись той вигин галактики. Магістральний канал проходить на південь якраз по цій зоряній

трасі по якій молода революція крокувала в обмотках на штурм Перекопу, а в давнину з усієї України йшли тисячі чумацьких мажар, щоб вантажитись сіллю на кримських соляних озерах. Босими ногами проходили тут колись твої прашури, пускалися, мов Колумби, в сухий океан степів. Крізь століття, крізь чуму, крізь пожежі пролягає цей шлях, шлях мужніх трударів, шлях невольників та невольниць, що їх із скрученими руками, в аркані полоном гнали до Криму, шлях лицарів запорозьких, що тупотом своєї кінноти будили цей край...

Скільки крові та сліз ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що зорями та сузір'ями навіки відбилася в темному дзеркалі неба нічного. Далі й далі піде магістральний, рівною трасою ляже через Перекоп, через Турецький вал, через бойовище правічне. Через стріли татарські, іржаві патрони англійські, через тлін загиблих революційних бійців... Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають, і вітри, і трави, застається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє. А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. Та чи кожен піддається змін, чи можна душі кувати, як метал, і чи не пусті вимрїйки це? Зрошувальний канал принесе степові життя, але, крім рослин, чи несе він свіжість і душам людським, душевну відряду? (За О.Гончарем).

Розділові знаки при прямій мові

Для виділення прямої мови вживаються тире або лапки.

Якщо пряма мова починається з **абзацу**, то перед її початком ставиться тире, а в кінці – крапка, знак оклику, знак питання або три крапки: *Так сидів старий, дивився перед собою, а потім, зловивши запитливий погляд Метелиці, сказав голосно, бадьоро:*

– Славна річка, любо-дорого на серці! Ніяк надивитись не можу, все мало та мало! (Є. Гуцало).

Якщо пряма мова йде **без абзацу**, то перед її початком ставляться лапки і відповідний до характеру речення розділовий

знак: *Поскрипують крислаті осокори: “Коли цей сніг обридливий розтане?”* (Г.Чубач).

Слова автора можуть:

1. Стояти **перед прямою мовою**; тоді після них ставиться двокрапка. **Слова автора:** *“Пряма мова”*: *Шепчуть вітру квітки: “Гей, в танок! Повінчайся з туманами ночі”* (П.Тичина).

2. Стояти **після прямої мови**; тоді після прямої мови ставиться знак оклику, знак питання або крапки (залежно від характеру речення) і перед словами автора – тире. **“Пряма мова (!?...)” – слова автора:** – *Полковниця Олена Нечайха, покійного гетьмана Богдана молодша донька! – понеслося по хуторі* (Б.Лепкий).

Увага!

Коли в кінці прямої мови за характером речення повинна бути крапка, замість неї ставиться кома. **“Пряма мова”, – слова автора:** *“Стій, людино! Ось твій світ, вічний і прекрасний, і ти в ньому живеш коротку свою мить”*, – *звучало в урочистому спокої* (О.Довженко).

3. **Розривати пряму мову**; тоді лапки ставлять перед початком і в кінці прямої мови й розділові знаки ставляться так:

а) коли на місці розриву не повинно стояти ніякого знака або повинна бути кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то перед словами автора й після них ставиться кома й тире, а пряма мова пишеться з малої літери. **“Пряма мова, – слова автора, – пряма мова”**: *“Дуб здавна користується у людей великою шаною, – згадував Береговець, – з-поміж усіх інших дерев – наймогутніший пагін землі”* (І.Цюпа);

б) коли на місці розриву повинна бути крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка й тире. Пряма мова тоді пишеться з великої літери. **“Пряма мова, – слова автора. – Пряма мова”**: *“Годі жартів, – крикнув згорда. – Бо завдам тобі я гарту!”* (Леся Українка);

в) коли на місці розриву повинен стояти знак питання, знак оклику або крапки, то перед словами автора зберігається цей знак і додається тире, а після слів автора ставиться крапка й тире. Пряма мова пишеться з великої літери: **“Пряма мова (!?...)** – **слова автора. – Пряма мова”**: – *Мурицю!* – *скрикнув Лис Микита. – От не ждали!* (І.Франко);

г) коли одна частина слів автора відноситься до першої частини прямої мови, а друга – до другої, то після слів автора ставиться двокрапка й тире. Пряма мова пишеться з великої літери: **“Пряма мова, – слова автора: – Пряма мова”**: *“Ще б ми стільки прочитали, як ти, – докинула Василина і пояснила подрузі: – Визмку цілі дні просиджує над книжками”* (О.Гончар).

4. Коли кілька реплік прямої мови йдуть у рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна з них береться в лапки, а між репліками ставиться тире: *“А в тебе земля ще де є?” – “Ні, нема.” – “А хата є?” – “Є”* (Панас Мирний).

Вправи

1. *Запишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.*

1. Ти казала мені: “Будь здоров! Будь здоров, ти, мій любий юначе!...” (П.Тичина). 2. – Не чуєш, як літо пішло нашим городом! – дивується мати. – Ні, – кажу з жалем, але враз уявляю собі, як десь неподалік у квітчастій, кинутій на плечі хустці широко бредє туманом літо (М.Стельмах). 3. Скрізь вітер нашумів, що дуб сякий-такий: “Упертий дуже він і зовсім не гнучкий” (В.Симоненко). 4. На мить полегшало мені: трава шовкова ніжно гладить, немов запитує: “Ну що ти? Така велика ця земля, такі малі твої турботи!” 5. Та день – не гість, йому не скажеш: “Приходьте завтра десь під вечір”. 6. – Вовків боїшся – не ходи до лісу, – мені не раз повчально говорили (З тв. Г.Чубач). 7. “Коли в людині вже нема нічого, – подумала вона, – коли людині здається, що вона самотня, як останній колосок на скошеному полі, то навіть тоді вона помиляється. Бо в неї ще залишається найвища

святиня – рідний народ” (О.Гончар). 8. “Три біди є у людини – смерть, старість і погані діти”, – говорить українська мудрість (І.Цюпа). 9. “Чого вам, мамо?” – “Чи не пора вечеряти?” – “Я ще побуду з хлопцями на човні” (М.Стельмах). 10. Он бачиш, там питає дика рожка: “Чи я хороша?” А ясен їй киває в верховітті: “Найкраща в світі!” (Леся Українка).

2. Прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

– Е, Мотре, – йдучи до дверей, мовив гість, – ти забула, що в березні ячмінь каже: “Кидай мене у болото – буду, як золото, топчи мене у грязь – будеш, як князь!” Чим раніше посієш його – щедріший збереш урожай.

– Воно-то так, – відказала бабуса, – але ж радять: як мине марець – готуй у поле ярець. А марець лише почався...

Дідусь підійшов до порога, натяг шапку на голову.

– Весна, Мотре, то наші отець і мати: хто вчасно не посіє – не буде чого збирати. Ти ж городню розсаду вже почала перебирати? Отже, прийшла пора братися за насіння. Березень, як бачиш, уже новою крайкою підперезався!

Пішов дідусь. А я ніяк не второпаю, що означає – новою крайкою підперезався? Вибіг на вулицю, дивлюся навкруги. Від сонячних зайчиків усі струмочки й рівчачки віддзеркалюють різними кольорами, наче розіслані долі крайки. Он воно що! Перший місяць весни і справді підперезався новою обновою, витканою теплим ярим сонечком! (В. Скуратівський).

3. Перепишіть речення. Поставте відповідні розділові знаки, поясніть їх.

1. А йдїть, діточки, полуднувать та й батька кличте крикнула Кайдашиха тонким голосом (І.Нечуй-Левицький). 2. Вставайте, хлопці, наказували нам поїсте й розходьтєся, бо буду хлїб викачувати (В.Скуратівський). 3. Сїв Горобець і скаргу пише в суд Від Солов’я мені життя немає – Мої пісні, весь мій натхненний труд цвїрінчаннєм, бездара, називає! 4. Стара Сова,

знай, все своє веде Їй богу, світ навиворіт іде! 5. Підкову знаходять на щастя прошелестіли її вуста. 6. Ноги не поколи чую його постанову Летиш, мов заєць переляканий (З тв. В.Симоненка). 7. Мамо каже старший брат ходім додому (Марко Вовчок). 8. Висять три слова наді мною Цвіте азалія зимою. 9. Тишу запитую я Хто там розхитує дзвін? Чую Самотність твоя! (З тв. Г.Чубач). 10. Ми не дикі коні, щоб усе топтати, – з несподіваною різкістю відрубав Брянський Не такими нас ждуть (О.Гончар). 11. І хто б не проїжджав селом, неодмінно погляд зведе на лелече гніздо та подумає Добрі люди тут живуть! (К.Василенко).

4. Введіть у речення цитати за допомогою слів автора, поставте відповідні розділові знаки.

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! (В.Симоненко). 2. Поезія – це завжди неповторність, Якийсь безсмертний дотик до душі (Л. Костенко). 3. Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що прокляну святого Бога, За неї Душу погублю! (Т.Шевченко). 4. Національне відродження робить чудеса, і нація прискореним темпом підходить до свого золотого віку (М.Хвильовий). 5. В житті не помилявся той ніколи, хто доброго нічого не зробив (В.Вихрущ). 6. Згода дім будує, а незгода руйнує. 7. В товаристві лад – всяк тому рад (Народна творчість).

5. Прочитайте вірші. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

1. “Що це є Батьківщина?” – раз питалась Оля, а батько радо відповів на це дитині:
“Знай, Батьківщина – це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця золотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,

це рідна мова – скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш”

(Б.-І. Антонич).

2. Одгородила доля шматочок поля
та й каже: – Отут нам з тобою сіяти.

Хочеш – жито, хочеш – пшеницю,
мак, свиріпу, овес, щиріцю.

Чи по самісінький горизонт
насій собі клопотів і гризот.

А я кажу:

– Чи не можна якогось легшого ґрунту? –

А вона мені каже:

– Легший уже позаймали.

А на цьому давно вже й не орано –
як залято, як заговорено!..

Отут нам і сіяти.

Може, зійде яка стеблина

(Л. Костенко).

6. Встановіть відповідність між реченнями з прямою мовою та їхніми схемами (одна зі схем зайва):

А. Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить часто повторював про себе слова Кобзаря молодий Франко (Д.Павличко).

Б. Яка ти розкішна, земле думала Маланка Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом (М.Коцюбинський).

В. А голос твій бринить, співа з журбою Я тут, я завжди тут, я все з тобою! (Леся Українка).

Г. Колись, дуже давно розповідав нам дід Григорій був найдужчим парубком на всю губернію... (О. Довженко).

1. “П, – а: П”.

2. А: “П!”

3. “П, – а.

4. “П, – а. – П.”

5. “П, – а, – п”.

7. *Встановіть відповідність між реченнями з прямою мовою та їхніми схемами (одна схема зайва):*

А. Мушу йти в полонину Марічко сумував Іван задалегідь (М. Коцюбинський).

Б. Коли в людини вже нема нічого подумала вона коли людині здається, що вона самотня, як останній колосок на скошеному полі, то навіть тоді вона помиляється. Бо в неї ще залишається найвища святиня – рідний народ (О.Гончар).

В. Поскрипують крислаті осокори Коли цей сніг обридливий розтане? (Г.Чубач).

Г. Чи бачили таке! – сказав батько і, помовчавши, додав: – Готовий хлібороб, одним словом (А. Головка).

1. “П, – а: П”.

2. А: “П!” – а.

3. “П”, – а.

4. А: “П!”

5. “П, – а, – п”.

8. *Встановіть відповідність між реченнями з прямою мовою та їхніми схемами (одна зі схем зайва):*

А. Іван Франко підкорив свою титанічну працю ідеалові свободи і рівності, зазначає Дмитро Павличко. Він сам написав стільки, скільки, мабуть, написали всі українські літератори дожовтневих часів .

Б. Дуб здавна користується у людей великою шанною згадував Береговець з-поміж усіх інших дерев – наймогутніший пагін землі (І.Цюпа).

В. Ще б ми стільки прочитали, як ти, докинула Василина і пояснила подрузі Взимку цілі дні просиджує над книжками (О.Гончар).

Г. Скрізь вітер нашумів, що дуб сякий-такий Упертий дуже він і зовсім не гнучкий (*В.Симоненко*).

1. “П, – а: П”.
2. А: “П!”
3. “П, – а.
4. “П, – а. – П.”
5. “П, – а, – п”.

9. Встановіть відповідність між реченнями з прямою мовою та їхніми схемами (одна зі схем зайва):

1. Та чим же я вам досадив? Ягнятко, плачучи, питає (*Л. Глібов*).

2. Голос маю каже лицар та не тямлю віршування (*Леся Українка*).

3. Ноги не поколи чую його постанову Летиш, мов заєць переляканий (*В.Симоненко*).

4. Поскрипують крилаті осокори Коли цей сніг обридливий розтане? (*Г.Чубач*).

1. “П, – а: П”.
2. А: “П!”
3. “П, – а.
4. “П, – а. – П.”
5. “П, – а, – п”.

10. Перепишіть речення. Поставте відповідні розділові знаки, поясніть їх. Накресліть схеми конструкції речень з прямою мовою.

1. Три біди є у людини – смерть, старість і погані діти говорить українська мудрість (*І.Цюпа*). 2. Усміхнувся поет на тес Не турбуйсь за мене пане маю я багатства стільки що його й на тебе стане! (*Леся Українка*). 3. Яка ти розкішна, земле думала Маланка Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом

(М. Коцюбинський). 4. Так себто я брешу? тут Вовк йому гукнув Чи бач! Ще і базікать стало... 5. Ох, голубе! Лисиця застогнала Бодай би вже й не жить, як отаке терпіть. 6. За що ж хто-небудь попитає Зозуля Півня вихваляє? 7. Так, бачу, ти усім тут надоїв! Кіт Вовкові сказав Чого ж ти, братику, сюди і забігав? 8. Підскочив Вовк і до Кота мовляє Котусю-братику! Скажіть мені скоріше, Хто із хазяїнів отут усіх добріше? (З тв. Л.Глібова).

II. Напишіть диктант. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

НОВОЛІТТЯ

Я підходжу до дідуся.

– Скажіть, як правильно буде – березень, березіль чи март? – запитую у нього, щоб продовжити розмову про походження місяців.

Дідусь бере мене за плечі і похитує головою.

– Ти ба, який хитрий, – здогадався одразу. – Гаразд, про це ми ще поговоримо. Краще розтолкуй мені, чому ти засумнівався, коли я сьогодні привітав вас з Новим роком? Певно, подумав, що пожартував старий... Так ось, хлопче, запам’ятай: наші далекі пращури зустрічали Новий рік не в січні, а в березні. Я вже, здається, тобі про це казав?..

Дійсно, в січні дідусь таки розповідав про весняне новолітування. Я тоді якось пустив ту оповідку повз вуха. Тепер треба уважніше слухати!

Наші пращури-язичники були ревними прихильниками природних явищ. За богів їм слугували місяць, сонце, блискавки, зірки... З глибокою шаную вони ставилися до дерев. Найсвятішим вважався дуб.

Оскільки природа пробуджувалася весною, то і Новий рік мав починатися в березні. До речі, 20 березня настає також астрономічна весна.

До цієї дати жінки випікали “жайворонки” і “голубки” з тіста. Ними обдаровували дітей.

Разом з дітьми виходили зустрічати весну й дорослі. Всі ставали в коло і дослухалися, коли заспіває вівсянка. Саме ця

птиця найпершою прилітала з вирію. Якщо хтось чув її голос, то оповіщав присутніх: “Як звеселилася вівсянка – кидай сани, бери віз, викинь шубу, з печі злізь!”

Ще однією ознакою приходу весни був протяжний посвист байбака. Тільки-но сонце зігрівало землю, він одразу ж вилазив зі своєї нірки, ставав на задні лапки і починав свистіти. “Просвистів байбак, – стверджує народне прислів’я, – ховай у затінок сіряк!”

Таким чином, початком року в давнину вважалася весна. У березні люди виходили на довколишні галяви і святкували новоліття (*В. Скуратівський*).

Підсумкові вправи до теми “Просте речення”

1. У поданих реченнях підкресліть підмет. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися, та за свого миленького богу помолися (*Народна творчість*). 2. Усе роздягнуто, і все напоготові, Ніч повертає голову: пора! Гармата – бух! І горобці – ура! Розквітли океани малинові (*М.Вінграновський*). 3. Острозька школа, або, як її декуди називали і свої, і чужі, академія, була в той час славна на всю Україну. Її заснував князь Василь-Костянтин як противагу єзуїтським лицям (*А.Чайківський*). 4. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або ввіймати (*О.Довженко*). 5. А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин (*О.Довженко*). 6. У неділю ранком з гілками клена, берези, липи, ясена, лепехою, різним пахучим зіллям (м'ятою, рум'янком, канупером, шовковою травою) жінки йшли до церкви (*О.Кондратович*). 7. Маємо феномен Тютюнників – цих круто непоступливих, абсолютно нонконформістських полтавців. Вони влили в жили української літератури свіжої, живлющої, озонної крові, нагадавши нам про такі категорії, як мужність митця, непохитність, порядність, правдивість (*В.Захарченко*).

2. У поданих реченнях підкресліть присудки. Поставте розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Чебрець плазуючи понад ярами своїми зеленими дерев'янистими стебельцями зацвітає крихітними рожевими квіточками і знов одцвітає (*М.Руденко*). 2. Слухом очима усім еством своїм оце вперше побачивши отаке вбирав у себе хлопець оту несказанно чарівну симфонію барв пахоців і звуків

навколишнього світу (В.Козаченко). 3. Внизу широкою долиною поміж зелено-синіх яскраво-зелених і жовтогарячих кучугур крилатих розквітлих верб верболозу та густого лозняка в'юнилась сліпуче іскрила в сонячних променях і рябіла на мілких перекатах Чорна Бережанка (В.Козаченко). 4. І все те краєвид місяць мряка і місячне матове сяйво нагадують собою дивні казки переповнені смутком щастям сльозами усміхом пристрасною любов'ю не відповідною до нинішніх часів (О. Кобилянська). 5. Низочкою ходим, тонкими голосочками виводим: "Ой на річці на Йордані там пречиста ризи прала..." (Л.Костенко).

3. Оберіть правильну відповідь: на які типи поділяються речення за наявністю необхідних членів речення:

- 1) окличні й неокличні;
- 2) розповідні, питальні, спонукальні;
- 3) повні й неповні.

4. Оберіть правильну відповідь: на які типи поділяються речення за емоційним забарвленням:

- 1) окличні й неокличні;
- 2) розповідні, питальні, спонукальні;
- 3) риторичні, повні й неповні.

5. Речення "Надворі гарна літня погода":

- 1) односкладне називне;
- 2) повне двоскладне;
- 3) неповне двоскладне.

6. Речення "Чудовий літній день":

- 1) односкладне;
- 2) двоскладне;
- 3) неповне.

7. Позначте односкладне називне речення:

1. Як тихо й любо навкруги (*О.Олесь*).
2. За правду, за волю все можу знести (*Б. Грінченко*).
3. Вечір – зорі – трави – срібні роси (*Б.Лепкий*).

8. Позначте рядок, у якому є означено-особове речення:

1. Надворі стемніло.
2. Люблю тебе, високе наше небо (*І.Нехода*).
3. Вік живи – вік учись (*Народна творчість*).

9. Перепишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Зліва, при мокрій долинці, кінчалися жита і починалась лука (*М.Коцюбинський*). 2. Трохи далі, праворуч, де місце було не заселене, по підгір'ю кучерявився лісок, а ліворуч, на осонні, синім квітом цвіли чебреці (*І.Цюпа*). 3. Я нині думаю, що люди, особливо в містах, втрачають найсвятіше, що є в земному житті, – схід сонця, народження нового дня (*П.Дорошко*). 4. Особливо втішався Григій Михайлович, коли виривався за місто – до озера, річки, лісу, а чи в степ, поле (*А.Шевченко*). 5. Богдан Лепкий – не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту (*М.Ільницький*). 6. М'яка, з торф'яною кришкою земля пружинила під колесами (*М.Стельмах*). 7. О, не забуду я тих часів на чужині, чужої й рідної для мене хати, де часто так приходилось мені пекучу гірку правду вислухати (*Леся Українка*). 8. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами, налітає трепетно й поривно, гойдає, трусить осокори, і від того на землю стелиться пухнаста заметіль (*І.Цюпа*). 9. Буйне волосся, переділене посередині голови, обрамляло сумовите личко і сплетене було позаду на круглій, мов із слонової кості, шиї у тугий грецький вузол (*Б.Лепкий*). 10. Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше (*М.Коцюбинський*).

10. Прочитайте вірш. Поясніть уживання розділових знаків.

ДОЛЯ

Наснився мені чудернацький базар:
під небом, у чистому полі,
для різних людей,
для щедрих і скнар,
продавалися різні Долі.
Одні були царівен не гірш,
а другі – як бідні Мінййони.
Хто купляв собі Долю за гріш
А хто – і за мільйони.
Дехто щастям своїм платив.
Дехто платив сумлінням.
Дехто – золотом золотим.
А дехто – вельми сумнівним.
Долі-ворожки, тасуючи дні,
до покупців горнулись.
Долі самі набивались мені.
І тільки одна відвернулась
Я глянула їй в обличчя смутне,
душею покликала очі.
– Ти все одно не візьмеш мене, –
сказала вона неохоче.
– А може, візьму?
– Ти собі затям, –
сказала вона суворо. –
За мене треба платити життям,
а я принесу тобі горе.
– То хто ж ти така?
Як твоє ім'я?
Чи варта такої плати?
– Поезія – рідна сестра моя.
Правда людська – наша мати.
І я її прийняла, як закон.
І диво велике сталось:

минула ніч. І скінчився сон.
А Доля мені зосталась.
Я вибрала Долю собі сама.
І що зі мною не станеться -
у мене жодних претензій нема:
до Долі – моєї обраниці

(Л. Костенко).

11. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени. Поясніть розділові знаки між ними.

1. Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші. Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі. 2. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня. 3. Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає. Поцілунки і рани, клунки і чемодани, слова і фрази – все разом (З тв. Л. Костенко). 4. Вже відцвіли і липа, і жасмин. Скінчилася пора цвітіння. Боже, чому цей невмолимий часу плин мене хвилює, ніби заворожує? Коротший день і холодніша ніч, темніше листя і сухіші трави. Туман ранковий проплива небавом і завмирає на межі сторіч (Л. Скурда). 5. Писемність – очі людини. А вони мають бути видючими і проникливими, тобто дивитись на світ, бачити його очима предків і наступних поколінь. А для цього необхідно знати витоки своєї духовності, свою історію і культуру (М. Сингаївський). 6. Писемність – наше духовне тисячолітнє надбання. І майстри слова, поети різні і гарні, письменники-класики і сучасні творці додають до цього мистецького океану і свою частку, живу барву своєї творчості. Вони, охоронці життя, його співці, у всі часи поповнювали скарбницю людської духовності новими здобутками поезії, прози, драматургії, публіцистики (М. Сингаївський). 7. І знову тиша. Лиш блукають луни, крізь день, крізь мить, крізь душу, крізь віки (Л. Костенко).

12. Перепишіть речення. Поставте пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Під хатою на погребіщі стара схилилась бузина. У літні спеки в хуги хвищі її не видно із вікна (*М.Петренко*). 2. Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень в тім числі також повний весільний цикл (*І.Франко*). 3. Я не приверженець ні старого села ні старих людей ні старовини в цілому (*О.Довженко*). 4. Від батька і матері взяв Сашко все найкраще широкий розмах у всякому ділі і гарячу любов до рідного краю і мову рідну і милу серцю народну пісню ніжність і ласку доброту і щедрість віддавання (*І.Цюпа*). 5. Перед очима линуть широкі степи зелені гаї і діброви рідний Дніпро то такий ласкавий привітний у літні ясні дні з тихими вербами, що схиляються над ним, то непокірний ревучий і могутній (*О.Іваненко*). 6. В сінях на горищі висіли в снопиках у торбиночках засохлі ромашка й материнка сон-трава і чебрець грицики і деревій нагідки і любисток усе, що росло в лісі на облогах чи край дороги в полі (*І.Цюпа*). 7. Може то лисиця вигулювала очеретами, а може вовк-сіроманець підшукував собі посухіший острівець, щоб розташуватися там на цілоденний відпочинок та подрімати на сонечку після тяжких і невдалих нічних мандрів (*Г.Тютюнник*). 8. Побризкані рососою трави стояли тихі принишкли, бо ранок теж був тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день (*Г.Тютюнник*). 9. Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну (*А.Малишко*). 10. Досвітні огні переможні урочі прорізали темряву ночі (*Леся Українка*). 11. Сад – це Храм Квітів, де кожна квітка складає молитви Сонцю, Дощу й Землі (*Г. Кирпа*).

13. Перепишіть вірш. Поставте розділові знаки. Поясніть їх уживання.

ВЕЧІРНЄ СОНЦЕ

Вечірнє сонце дякую за день!
Вечірнє сонце дякую за втому.
За тих лісів просвітлений Едем

і за волошку в житі золотому.
За твій світанок і за твій зеніт
і за мої обпечені зеніти.
За те що завтра хоче зеленіть
за те що вчора встигло оддзвеніти.
За небо в небі за дитячий сміх.
За те що можу і за те що мушу.
Вечірнє сонце дякую за всіх
котрі нічим не осквернили душу.
За те що завтра жде своїх натхнень.
Що десь у світі кров ще не пролито.
Вечірнє сонце дякую за день
за цю потребу слова як молитви

(Л. Костенко).

14. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени, поставте пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Ростуть опеньки у тумані серед сононок та беріз. В жабо й атласному каптані стоїть грибочок, як маркіз. 2. Любїть травинку і тваринку і сонце завтрашнього дня вечірню в попелі жаринку шляхетну інохідь коня 3. Сміються гори доли і вершини і всі підкови, згублені в полях (З тв. Л. Костенко). 4. Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в нього. Вони лізли одна на одну перепліталися душилися дерлися на хлів на стріху повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю (О.Довженко). 5. За все, що взяв од пирога життя платити доведеться по рахунку за перший успіх і за краплю тунку за юний гріх і спалах поцілунку... (Б.Олійник). 6. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу це його мова ота жива схованка людського духу його багата скарбниця в яку народ складає і своє давнє життя і свої сподівання розум досвід почування (Панас Мирний). 7. Історія митарств українського друкованого слова пов'язана з десятками сотнями таємних і гласних актів циркулярів указів розпоряджень, метою яких було знищити мову багатомільйонного народу звести нанівещь сподвижницькі зусилля самовідданих діячів українського національного відродження... (М.Тимошик).

15. У поданих реченнях знайдіть відокремлені члени. Поясніть розділові знаки між ними.

1. Я вчу тебе, як мову іноземну, як знаки, зашифровані в гербі (Л.Костенко). 2. Люблю хати древлянського Полісся, ті старовинні рублені хати – кремезні, довгі, сірі од сльоти (Л.Костенко). 3. Є на світі моя країна, де червона цвіте калина. Гори, ріки і полонина – це моя Україна. Є на світі моя країна, найчарівніша, як перлина. В моїм серці вона єдина. Це моя Україна (Ю.Рибчинський). 4. Не бійся днів, заплутаних вузлом, ночей безсонних, очманілих ранків (О.Теліга). 5. Місяць жовтень – це якийсь блискучий, неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа, і закодованими споконвічними перельотами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревіськом лосів у пушах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком... (С.Гуцало). 6. Дядько з жінкою клали по одному каменю на лантух і згорблені, хекаючи та заточуючись, зносили до підводи. А німий, дивлячись на них, сміявся, прицмокуючи язиком, і співчутливо кивав головою (Г.Тютюнник). 7. І ось тепер, у добу духовного й національного відродження, ми маємо все більше можливостей неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії... Немало з них нам ще не раз доведеться переречити, переосмислювати заново, ретельно відбираючи зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної половини всіляких вигадок, огульних звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях (М.Тимошик).

16. У поданих реченнях знайдіть відокремлені члени, поставте пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Переповівши про новорічне святкування дідусь зосереджується на назві місяця. 2. Йдучи зі школи я ще віддалік

помітив біля нашої хати криту брезентом автомашину. 3. Мені добре видно припорошені інеем дерева в садку; стрункі талії яблунь та груш обперезані житніми перевеслами, їх ми вчора з татом погідв'язували, щоб щедро вродила цього року садовина. 4. Через двійко днів відзначатимемо одне з найбільших свят Великдень, або, як ще називають у нас, Паску. 5. Бабуся сьогодні пектиме обрядовий хліб сонячні паски (З тв. *В.Скуратівського*). 6. Одні (митці) складали дзвінкі вірші додаючи цим краси та виразності вимовам; другі писали яскраві оповідання збагачуючи мову невмирущими зразками; треті – мисливці – виясняли всяку таємницю, що їй так багато на світі! – і цим ширили людське знання (*Панас Мирний*). 7. І час неспинний стиснувши остроги Над нами чвалить вранці і вночі (*В.Симоненко*). 8. Покинута занедбана на лузі зеленіє капустонька у снігу (*О.Олесь*). 9. Село моє обшарпане вітрами З усіх боків розп'яте на хресті, Ти всім прощасш, наче дітям мама (*М.Дмитренко*).

17. Знайдіть у тексті звертання.

Мово! Пресвятая Богородице мого народу! З чорнозему, рясту, любистку, м'яти, євшан-зілля, з роси, дніпровської води, від зорі і місяця народжена! Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого і тримала народ на небесному Олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитво наша у своїй нероздільній трійці, що еси ти і Бог-Любов, і Бог-Віра, і Бог-Надія. Тож стояла ти на чатах коло вівтаря нашого національного храму й не впускала туди злого духа виродження, злого духа скверноти, злого духа ганьби. І висвячувала душу козацького роду спасенними молитвами і небесним вогнем очищення, святими водами Божого річища, щоб не змалів і не перевівся народ той. І множила край веселий, святоруський і люд хрещений талантами, невмирущим вогнем пісень і наповнювала душу Божим сяйвом золотисто-небесним, бо то кольори духовності і Божого знамення.

Мово моя! Звонкова кринице на середохресній дорозі нашої долі. Твої джерела б'ють десь від магми, тому й вогненна така. А вночі купаються в Тобі ясні зорі, тому й ласкава така. Тож зіцлювала Ти

втомлених духом, давала силу, здоров'я, довгий вік і навіть безсмертя тим, що молилися на дароване Тобою Слово (*К. Мотрич*).

18. Прочитайте речення, знайдіть звертання. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. О місяць грудень добрий місяць грудень! У тебе в грудях серце крижане. 2. Вечірнє сонце дякую за день! Вечірнє сонце дякую за втому 3. Світає Господи світає... Земля у росах, як в парчі. Маріє Діво Пресвятая це ти так плакала вночі? (З тв. *Л. Костенко*). 4. Пастушки, побачивши поруч себе птаха, обов'язково накликали: "Іване Іване скажи, скільки годин залишилося пасти череду?" 5. Одягайся внучку та підемо до нашого сусіда (З тв. *В. Скуратівського*). 6. Прощай світе Прощай земле Неприязний краю. Мої муки, мої люті В хмари заховаю А ти моя Україно безталанна вдіво Я до тебе літатиму з хмари на розмову (*Т. Шевченко*).

19 . Перепишіть, поставивши виділені іменники у кличному відмінку.

1. Не покидай мене, пекучий **біль**, Не покидай, важкая **дума-мука** (*І. Франко*). 2. Але, **Львів**, хоч трішки мене зрозумій (*В. Симоненко*). 3. Твоя правда, **Мотря**: хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний... 4. – **Сонечко** наше красне, **світ** наш прекрасний, будьте нам у поміч! – мовили так лагідно, мовби до живої істоти. 5. Ой, устань, устань, **подаляночка** (З тв. *В. Скуратівського*). 6. **Сеньйорита акація**, добрий вечір! (*М. Вінграновський*).

20. Прочитайте вірш. Підкресліть іменники у кличному відмінку.

СЛОВА ПОКЛИЧНІ – ПРОСТІ Й ВЕЛИЧНІ

В джерелах слова – душі криниця.
А рідна мова – як чарівниця.

Звичайний приклад візьму навмисне,
Краса ж така в нім, що серце стисне.
Дивися – в кличнім простім відмінку:
“Ой не стелися, зелен барвінку...”
Одвертий кличний – немов дитинний,
Музичний, зичний та ще й гостинний.
Звертання щире, душевне, щедре –
Василю, Павле, Іване, Петре!
І так сердечно, і так ласкаво –
Наталю, Лесю ачи Любаво!
До зборів, сходки відкрито й радо –
Чи товариство, а чи громадо!
А найсвятіше душа приємне –
Моя Вкраїно, кохана земле,
Ти, святий Дніпре, і ти, Дунаю, –
миліших серцю звертань не знаю!

(Д.Білоус).

21. Перепишіть речення, поставте розділові знаки. Підкресліть вставні і вставлені конструкції, визначте їх значення.

1. Старенька груша дихає на пальці, їй певно сняться повні жмені груш (Л.Костенко). 2. Набачилась як видно досить лиха. 3. Княгиня знала: всюди з віку–роду Як те засвідчують джерела всі Єдина мова в короля й народу. 4. Улітку під вербою біля хати Як добре, що скінчилася зима! Княгиня почала дітей навчати. 5. А на світанку як велося здавна Ще в дні Бояна, Ігореві дні, Євпраксія чи може Ярославна Роняє сльози на міській стіні (З тв. М.Руденка). 6. Далеко-далеко те знають хіба що лелеки розкидала доля киптарики і сіряки. (Б. Олійник). 7. Мабуть людині не можна без страждань, бо й хто ж на цім світі, крім людини, здатен на це почуття? (П. Загребельний). 8. На моє щастя на матеріні прохання ніхто не зважає (О. Довженко).

22. *Перепишіть речення. Підкресліть вставні і вставлені конструкції, визначте їх значення. Поясніть розділові знаки.*

1. І живуть собі щасливо у коханні та миру, ще й нікому (от що диво!) не завидують в миру! (*П.Гравовський*). 2. А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, наче на дріжджах. (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Лише в печі від каші зашкварчало (Крупинки не лишилося на дні!) Та язика, яких не помічала Раніш, – тепер лизались у вогні (*М.Руденко*). 4. Видно, було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (*Панас Мирний*). 5. В щирім серці, в чесних грудях – вірю, знаю! – квіти є! (*В. Симоненко*). 6. Синиця славу розпустила, що море, буцімто, згорить, така, бач, є у неї сила (*Л. Глібов*). 7. І ти завжди, я сподіваюся, будеш чесною людиною, якій можна довірити найважливішу таємницю (*О. Донченко*).

23. *Запишіть текст під диктовку. Знайдіть у реченнях вставні конструкції, поясніть розділові знаки.*

ВЕСНЯНИЙ СТЕП

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає за південь і стигне там голубим маревом. Суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал. Весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою. Ростає на них подорожник, біленькі невісточки, чіпкий спориш, розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, колючий, з могутнім стовбуром і мохнатою червоною шапкою будяк, скромні, лагідні незабудки, нерозлучні брат-і-сестра, і весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу й серце людини свіжі й ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ у густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялись постоем козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла в тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то

промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу схиляв порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце.

Може, степові трави шепочуть про те, як отут, у бур'янах, лежав зарубаний татарин і вороння клювало йому очі, щоб і з того світу не дивилися вони на священну землю степового лицарства. А може, про те, як козак бився тут до загибуні й востаннє ткнувся вустами в рідну землю, цілюючи її на вічне прощання... (За Г.Тютюнником).

24. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки при прямій мові. Поясніть їх уживання.

І. 1. Пташок викликаю з теплого краю Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки! (*Народна творчість*). 2. Вона й мені казала Як не буде, не скигли, доню, то великий брид. Здушили сльози – не виходь на люди. Болить душа – не виявляй на вид (*Л. Костенко*). 3. Питається сон дрімоти А де будем ночувати? Де хатонька тепленькая, де дитинка маленькая, Туди підем ночувати, І дитинку колисати (*Колискова*). 4. І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими! (*Л. Костенко*).

ІІ. Мама підійшли ближче, та не глечика, а мене – віником по руках, по руках!

А не я ж тобі казала – не грайся з глечиком, бо розіб'єш! Бо розіб'єш!

Мамо! Ви ж не мені, то ви глечикові казали! репетую.

Глечик глухий, а ти ж із вухами, сякий-такий сину. Не тебе ж глечик, а ти його по полу волочив!

Та й знову, та й знову.

От тобі й маєш думаю на кого сварилися, а кому досталося
(С.Васильченко).

25. Перепишіть вірш. Поясніть постановку розділових знаків у простому реченні.

Я кину все. Я вірю в кілометри –
обвітрені, задихані і злі.
Багато їх у матінки Деметри,
котра була богинею землі.
О, розмотай шляхи мені, богине!
Світ за очі від себе забіжу.
Рятуй мене, врятуй мене, бо гине
моя душа, задивлена в чужу.
Так ніжно, так беззахисно, так віддано,
так всупереч тверезому уму.
Врятуй мене розлукою і віддаллю, –
ні спогаду з тобою не візьму.
В гірких оазах сонячної cedри,
де грім тримає зливу в рукаві,
де тільки версти, дерев'яні зебри,
пасуться в запорошеній траві, –
хай буде степ, хай буде ліс і гори,
хай вибухне земна твоя пралють,
коли лихі на око семафори
мені дорогу смутком переллють!

(Л.Костенко).

26. Прочитайте тексти. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

1. З давніх-давен у народі вірили, що на Стрітіння обов'язково має “важитися зима з весною”. В цей день начебто зустрічаються (а від того й назва свята) – дві пори року. Яка з них переможе, та й буде ще до кінця місяця господарювати.

Напередодні Стрітіння жінки випікали обрядове печиво, яке називали “жайворонками”. Це такі чудернацькі коржики у вигляді

весняних птахів. Їх давали дітям, щоб віднесли в садок і наклеїли весну в гості.

Зі Стрітінням пов'язане й прогнозування погоди. У цей день казали: “Бач, зимо, – дорікало літо, – що я наробило і придбало, то ти все поїла і розтринькала”. Протягом дня старші люди стежили за погодою. Якщо на Стрітіння півень під порогом води нап’ється, то в травні віл напасеться; коли на Стрітіння капає зі стріх, то в липні так капатиме мед. Крім того, спостерігали за бурульками на стрісі: якщо вони довгі, то літо буде “сопливим”, тобто мокрим, а коли малі – сухим (*В. Скуратівський*).

2. Усе почалося з випадку. Пригадую, напередодні зимових канікул класний керівник сказав нам: “Ну от, діти, тепер часу у вас вдосталь. Отож використайте його з користю. Нині – зима, роботи на полі ніякої, і ваші батьки, дідусі та бабусі збиратимуться на погостини. Так здавна називають у нас сільські посиденьки. На них здебільшого сходяться сусіди й родичі. Старші люди люблять згадувати свої молоді літа: як вони розважалися, в які ігри грали, яких співали пісень. А до розповіді ще й дотеп якийсь докинуть, прислів’я народне чи приказку. Дослухайтесь, запам’ятовуйте, а найцікавіше запишіть. Це й буде вам домашнє завдання на зимові канікули!...” (*В. Скуратівський*).

27. Перепишіть вірш. Поясніть постановку розділових знаків при прямій мові.

Я хочу на озеро Світязь,
в туман таємничих лісів.
Воно мені виникло звідкись,
у нього сто сот голосів.

Воно мені світить і світить,
таке воно в світі одне.
– Я Світязь, я Світязь, я Світязь!
Невже ти не чуєш мене?

І голосом дивним, похмурим,
як давній надтріснутий дзвін:

– Батурин, Батурин, Батурин! –
лунає мені навздогін,

Я річку побачила раптом.
Питаю: – А хто ж ти така?
– Я Альта, я Альта, я Альта! –
тонесенько плаче ріка

(Л.Костенко).

28. Знайдіть у реченнях слова-речення та вигуки. Поставте розділові знаки.

1. Гей над дорогою стоїть верба, дзвінкі дощові струни ловить (П. Тичина). 2. Ой-ой біда! Рятуйте мене, люди, – Без мене ж і для вас життя не буде... (В.Симоненко). 3. Ой весно весно днем красна, Що ти нам, весно, принесла? 4. Ой устань устань, подоляночко, Протри очки, як ті скляночки (З народної творчості). 5. О Боже мій Така мені печаль і самота моя – така безмежна! (В.Стус). 6. Охо-хо-хо нічого ти не втямив ні в людській природі, ні в жіночій, особливо ж – у жіночій (Є.Гуцало). 7. А ми просо сіяли, сіяли Ой див, Ладо, сіяли, сіяли (З народної творчості). 8. Ах скільки струн в душі дзвенить! (О.Олесь). 8. О які були великі зорі, як синіло й склилось навкруги (М. Рильський). 9. Еге я правду вам казав (Є. Гребінка). 10. Ах мої братове – красні маки, у завію, в літо, в листопад заспівайте, щоби я заплакав і не спав четверту ніч підряд... (А. Малишко). 11. – О вже й “мета життя”, – запротестувала Порицька. 12. – Ну ну нема чого лиху славу на наш рід наволікати. 13. – То-то бо й є – докинула сестра. – Сама тьмиш, що смішно, а тим часом...(З тв. Лесі Українки).

29. Установіть відповідність між реченнями та засобами їх ускладнення:

А. Ліс, або, як кажуть серби, шума, – це не просто сосни та дуби (М.Рильський).

Б. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур’яні, а шлях живий горить, та не згоряє (Д.Павличко).

В. Чи зможу я, крім ласки й доброти, вдихнуть вогонь, і шлях йому знайти, і розуму навчить, як, звісно, мати (*А.Малишко*).

Г. Учися чистоти і простоти і, стоптуючи килим золотий, забудь про вежі темної гордині (*М.Рильський*).

1. Речення, ускладнене відокремленим додатком.
2. Речення, ускладнене відокремленою обставиною.
3. Речення, ускладнене відокремленою прикладкою.
4. Речення, ускладнене відокремленим означенням.

30. Установіть відповідність між реченнями та їх синтаксичними характеристиками:

А. В'ється над дівчатами соняшниковий пилок, осідає на косинки, на руки, на лиця (*О.Гончар*).

Б. Берізку, ніжну і струнку, цілує вітер кучерявий (*В.Сосюра*).

В. Час, найкращий листоноша, розшукає тебе завжди (*М.Петренко*).

Г. На світі все знайдеш, крім рідної матері (*Народна творчість*).

1. Речення ускладнене відокремленою прикладкою.
2. Речення ускладнене відокремленим додатком.
3. Речення ускладнене відокремленим означенням.
4. Речення ускладнене однорідними присудками.

31. Установіть відповідність між присудком у реченні і способом вираження іменної частини складеного іменного присудка:

А. Андрій був студентом.

Б. Був він стріляною птицею (*М.Стельмах*).

В. Двадцятою була Анничка (*М.Коцюбинський*).

Г. Повітря було тихе, запашне (*І.Нечуй-Левицький*).

1. Іменна частина виражена числівником.
2. Іменна частина виражена іменником.

3. Іменна частина виражена прикметником.
4. Іменна частина виражена фразеологізмом.

*32. Перепишіть речення, поставте розділові знаки при конструкціях з **як, мов, наче**. Обґрунтуйте їх.*

1. Молитва людська є неначе дим, кружляє над селом мов білий лебідь, аж стовбуром кудрявим, золотим розвіється по кришталевім небі...2. Молитва людська є немов орел, над хмари вилетить з землі порога, аж задрижить неначе перепел – побачить вогняне обличчя Бога. 3. Жовті косатні цвітуть на мокрих луках як за днів дитинства в кучерявій млі (*Б.-І. Антонич*). 4. Спливло життя як листя за водою. Я пригадала матір молодого. Вона у мене як була молодша була предивна як на людський глузд. 5. Ще вчора була я висока як вежа. Здається, ще трохи – дістану зеніт. І раптом як вибух – обвал і пожежа. Розтрощений камінь – уже не граніт (3 тв. *Л.Костенко*).

33. Запишіть текст під диктовку. Звірте написане з надрукованим. Поясніть уживання розділових знаків.

МОВА ЗЕМЛІ

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі.

Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць, лежиш, дивлячись у небо, і така довкола тиша, наче ти zostався сам–самісінкий на все Овечаче, на всю землю. О, півень загорлав сурмисто, порушивши твою самотність, а потім знову западає тиша... Лиш здалеку дзвенить щось, мов тонесенька струна, поближчав той дзвін – повільно летить джміль, бахматий, золотистий. І коли приглянутись уважніше, то страшний. І звук його польоту погрозливий... О, зник, тепер знову тиша, безмовна, безголоса.

І прислухаєшся, як вона пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, і зовсім одмінно – гарбузинням, і ще відмінніше – листячком молодесенької моркви. І коли повернути голову трохи вбік, то якось так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, та ще

прив'ялим огірчаним цвітом, та ще пуп'янками. Отак би й лежав і принохувався – ось духом квасолі чути, лишень її листячком, а ось і ароматом бурякової гички заструмувало, ось долинув дух лободи, березки. Солодко так запахла розквітла березка – медянисто, ніжно, залоскотало і в носі, і в горлі.

Припадеш вухом до землі й починаєш прислухатись: а що ж там діється в чорній глибині, де завжди морок, де ніч глупа, куди сонце не проникає. І думається про картоплю, квасолю, буряки, що, посаджені в землю, ростуть, тягнуться до сонця, – й чому воно так? Чому картопля родить бульби, а буряк – такий великий коренеплід? Чому з однеї соняшникової насінинки виходить тьма-тьмуща зернят, чому одна квасолина дає стільки стручків, чому на одному стебельці розсади вириває так багато помідорів? (За Є. Гуцалом).

34. Перепишіть текст. Поясніть постановку розділових знаків у простому реченні.

ПОЛИНИ ЦВІТУТЬ

Чи знаєте ви, як цвітуть полини? Чи бачили, як весною на старих облогах-перелогах квітують гіркі сиві трави? Чи знаєте ви, як після нагрітого сонцем дня встає над полями сивий дим і млосний чад пливе над степом? І, здається, тоді до вас говорять віки. Сивий дух полинів, мов той хміль, настояний на солоді, п'янить і хвилює, проникає щемом у груди. І той, хто вдихне його, стане ніби дужчим від полиневого сну і цвітіння, від сивого диму і приспаного грому. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли на степах неораних прадавніх скіфів? Посіяли, щоб самим ховатися в отих сизих кущах, які росли тоді буйні та високі, посіяли, щоб вдень випасати поміж духмяних трав прудких коней, а вночі спати покотом на прив'ялих покосах, ніби на запашних м'яких подушках, спати міцним богатырським сном. А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини. Щовесни проростають з кореня буйним зелом полини, цвітуть золотисто-сивою гіркою

серед літа і осипаються пізньої осені дрібненьким темним насінням, яке розносить по степу вітер. Яка дивовижна стійкість, яка живучість! Чи не так і народ наш, сто раз толочений, топтаний ворожими кіньми, січений і рубаний чужими мечами, стріляний з автоматів і танків, вистояв у тих битвах, і живе, і гонить з дужого кореня нове пагіння, цвіте і сіється по землі, виборений, відстояний навіки (За Є.Гуцалом).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Розділові знаки в складносурядному реченні

Складносурядне речення – це складне речення, частини якого рівноправні за змістом і пов'язані сурядними сполучниками: *Цвіте весна садами молодими, шумлять вітри, як гості з іменин (Л.Костенко). Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко).*

Між частинами, що входять до складносурядного речення, ставиться кома, крапка з комою та тире.

Кома ставиться для відокремлення частин, що входять до складносурядного речення: *Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом, і свіжі айстри над ліском зоріють за одчиненим вікном (М.Рильський).*

Кома не ставиться:

1. між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучниками **і(й), та (=і)**, якщо вони мають спільне слово або спільне головне чи підрядне речення: *Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (М.Коцюбинський).*

2. між двома спонукальними, питальними та окличними частинами складносурядного речення: *Надіє! Надіє! О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом не летів (О.Олесь).*

Крапка з комою ставиться:

між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучниками **а, але, проте, однак, все ж таки**, якщо вони дуже поширені або мають всередині коми: *І крізь мокру сніговицю бачу я вогонь червоний, наче сонце, що конає у молочній білій млі; а навколо нього мріють наче тіні чорних птахів (Леся Українка).*

Тире ставиться:

між частинами складносурядного речення, якщо вони виражають швидко або несподівану зміну подій чи різке протиставлення: *Зі мною друг – і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе (М.Рильський).*

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків у складносурядному реченні.

1. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями *(М.Стельмах)*.
2. Дмухнув вітер понад ставом – і сліду не стало *(Т.Шевченко)*.
3. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина *(А.Шиян)*. 4. Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа! *(Д.Павличко)*. 5. Вдалині хиталися дерева і шумів задуманий прибій *(В.Сосюра)*. 6. Слова – полова, але огонь в одежі слова – безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея *(І.Франко)*. 7. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускалися *(М.Коцюбинський)*. 8. Поперед неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок *(М.Стельмах)*.
9. Уже вишневі зацвіли садки – і сніг пахучий падає на воду.
10. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки, і невідомі гості злітаються в садки *(М.Рильський)*. 11. Так чого ж я шукаю і чим я жива?! *(Л.Костенко)*.

2. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки у складносурядному реченні, поясніть їх постановку.

1. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів *(О.Гончар)*. 2. Тож хай блакитними вітрами широкий степ вас привіта і у високі, світлі брами, мов чайка, мрія заліта *(М.Петренко)*. 3. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає *(М.Рильський)*. 4. Може, майнули їй перед очима теж

весільні коні чи помарились далекі сніги (*С.Васильченко*). 5. Літо збігло, як день і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. 6. А над нами гуде дзвін і вище нього летять лелеки а біля нас шелестять ясени і маківки і все це зветься вересень (*М.Стельмах*). 7. Зимомо ліс вражає тишею та життя в ньому не завмирає (*А.Волкова*). 8. Пишається калинонька, явор молодіє а кругом їх верболози й лози зеленіють (*Т.Шевченко*). 9. Із-за хворостяних тинів привітно здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки а в них то сумують, то веселіють біленькі й блакитні хатки (*М.Стельмах*). 10. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко (*М.Стельмах*).

3. Перепишіть речення, визначте, які з них – прості ускладнені, а які – складносурядні. Поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх постановку.

1. Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук і вони ніколи не стомлювались, не відмовлялись (*Є.Гуцало*). 2. Край шляху зупинилося село і гріється у бабиному літі (*М.Луків*). 3. До нас прийшов лелека з косою на плечі води напився з глека та й сів на спориші (*М.Вінграновський*). 4. По дорозі косарі гомоніли про різне злазили з воза перед калюжами й на гору потім сідали (*О.Довженко*). 5. Паремії енциклопедія народного життя. У них широко відображаються взаємовідносини в родині між окремими її членами узагальнюється народний погляд на призначення сім'ї та обов'язки в ній кожного члена (*М.Пазяк*). 6. Іще чорніє у задумі ліс в пухкім тумані кутаючи ноги та вже опівдні від швидких коліс курять тихенько польові дороги (*І.Світличний*). 7. Я тобі галантно не вклонюся компліменту зроду не зліплю тільки в очі ніжні задивлюся в них свою тривогу утоплю... Довго білі таємничі крила обвівають маревом видінь і стоїш ти, крихітна і мила, і прозора, мов ранкова тінь (*В.Симоненко*). 8. Щовесни проростають з кореня буйним зелом полини цвітуть золотисто-сивою гіркотою серед літа і осипаються пізньої осені дрібненьким темним насінням (*І.Цюпа*). 9. Слова накочуються на мене регіонами то поверхові й непосидючі як горобці то глибинні добуті з дна прадавніх криниць то стерті як копійки то цілком новенькі то рідні і прості як тато з мамою то солодкі

як мед то колючі з чужоземним акцентом (*Р. Федорів*). 10. Зима по-святковому прибирає опустілі ниви і тоді Чумацький Шлях довго дивиться згори на засніжену хату і будить мрії про ніким ще не бачені досі далекі світи.

4. Перепишіть речення, правильно розставивши розділові знаки. Поясніть, у яких випадках кома між предикативними частинами складносурядного речення не ставиться.

1. Чумацький віз тихо рипить піді мною а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (*О.Довженко*). 2. Я б тебе заховав за Дніпра тиху спину Та Дніпрові самому сховатись за ким? (*М.Вінграновський*). 3. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня (*М.Коцюбинський*). 4. Наші далекі предки під час жертвних ритуалів кидали в огонь чебрець і він виділяв духмяний дим (*В.Супруненко*). 5. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (*Леся Українка*). 6. Обрій почала огортати все густіша і густіша темрява і небо стало схожим на густо розведену у воді синьку (*Григорій Тютюнник*). 7. Я думав: який прекрасний світ і яке прекрасне життя (*О.Довженко*). 8. Ти виглядаєш іншого вже літа А я, печальний, в цьому ще мовчу... (*М.Вінграновський*). 9. Ластівки літають над водою і черемхи в'ється білий дим. 10. Кожна людина схожа на щось чи на когось і, видно, не просто народ давав, ліпив саме такі прізвища, а не інші. 11. Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук і вони ніколи не стомлювались, не відмовлялись (З тв. *Є.Гуцала*). 12. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання... (*В.Сосюра*). 13. Слухай Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, вічним словом (*Б.-І. Антонич*).

5. Оберіть правильну відповідь: прості речення, що входять у складносурядне, відокремлюються одне від одного:

- 1) комою, тире;
- 2) тире, двокрапкою;

3) двокрапкою, крапкою з комою, тире.

6. Оберіть правильну відповідь: частини складносурядного речення поєднуються за допомогою:

- 1) сполучників єднальних, розділових, протиставних;
- 2) сполучників часових, єднальних, порівняльних;
- 3) сполучних слів та розділових сполучників.

7. Оберіть правильну відповідь: на які групи за сполучниками поділяються складносурядні речення:

- 1) єднальні, протиставні, розділові;
- 2) протиставні, розділові, порівняльні;
- 3) порівняльні, умовні, єднальні.

8. Визначте складносурядне речення (розділові знаки пропущено):

1. По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за містом (В.Дрозд).

2. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок (М.Стельмах).

3. Сонце пригрівало сильніше земля дихала вільготніше із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич який то гучнів то завмирав, танучи у голубій безвісті (Г.Тютюнник).

9. Запишіть текст під диктовку. Звірте написане з надрукованим. Поясніть уживання розділових знаків.

СИМФОНІЯ ДУШІ

Сонячного травневого дня Максим уперше сам вийшов з хати. Він підійшов до тонких жердин огорожі, яка відділяла город від подвір'я, і, розміллий від сонячного тепла, сп'янілий від пахощів весняного повітря, вмовстився на низенькому дощаному перелазі .

Зір його побіг униз, уздовж городу, до річки, обійняв широку долину, шугнув угору, за річку – і широкий, вічно прекрасний, неосяжний і мінливий світ розіслався перед його зачарованими очима.

Вниз від вулиці, розділені ясно-зеленими смужечками ровів, оксамитно-темними стрічками збігали до річки городи. По той бік річки такі ж городи підіймалися вгору, аж туди, де поміж хатами звивалася, зникаючи за переїздом, бруківка.

Внизу широкою долиною, поміж зелено-синіх, яскраво-зелених і жовтогарячих кучугур крилатих, розквітлих верб, верболозу та густого лозняка, в'юнилась, сліпуче іскрила в сонячних променях і рябіла на мілких перекатах Чорна Бережанка.

Подвір'я й хати навколо потопали в сніжно-білій, незаймано-чистій заметілі вишневого квітування. Холодними сніговими кучугурами, ніби клапті недоталого снігу, цвіли по ровах і видолинках терни.

А по широкій долині, скрізь, куди тільки сягав зір, на рівних, синювато-чорних підметах, на пагорбах городів, біліли згори до низу облиті кетягами цвіту, високі, старезні, столітні груші-дички.

Світ навколо кипів піною квітування, дзвенів пташиним щебетом, повнився мелодійним бджолиним гудінням. І так само дзвеніло, гуло й виспівувало в Максимовій душі.

Слухом, очима, усім єством своїм, оце вперше побачивши отаке, вбирав у себе хлопець оту несказанно чарівну симфонію барв, пахоців і звуків навколишнього світу. Радість буття, якісь неясні, бентежні пориви розпирали йому груди. Хотілося кудись летіти, співати, сміятися й плакати водночас (*За В.Козаченком*).

10. Знайдіть у тексті складносурядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ЗА ТАТАРСЬКИМ БРОДОМ

За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк.

Тут, над берегом, і соняшники немов щити, тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла, бо тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чиїсь таляри, чиїсь шерблені стріли і не зітлілі ще кості.

Золота епоха Відродження змалювала мадонн. А хто змалює наших босоногих мадонн, що не знали шовків, а лише шорстке полотно? Хто розповість про простих українських жінок, які з давніх-давен були берегинями нашого життя? Чи зрозуміють цю істину ті, хто живе зараз і вже не знає полотна і полинового смутку давнини?

Біля татарського броду розмахує крилами вітряк і ховаються спогади про важкі часи славної нашої історії. Історію ту треба запам'ятати на віки вічні. Треба довіку не як ношу, а як вдячність пронести в душі свято і сум материнських очей і синівську вірність батькам, щоб пам'ять про них не стала шрамами чи пусткою (За М. Стельмахом).

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Складнопідрядне речення – це речення, у якому одне просте речення граматично та за змістом залежить від іншого і з'єднується з ним за допомогою підрядного сполучника або сполучного слова: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л.Костенко)*. Складнопідрядне речення складається з головного речення й одного або кількох підрядних, що пояснюють головне в цілому або один з його членів: *Йду в Карпатах крізь летючі хмари, де світанки сонце надпили, де на скелях пишуть мемуари блискавки, століття і орли (Л.Костенко)*. *Народ, що вільним став, нікому не збороти (В.Сосюра)*.

Кома ставиться в складнопідрядному реченні:

1. Для відокремлення підрядних частин від головних та інших підрядних: *Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові (М.Рильський)*.

Увага!

Якщо підрядна частина приєднується до головної складеними сполучниками підрядності *незважаючи на те що, після того як, внаслідок того що, замість того щоб, через те що, тому що* тощо, кома ставиться один раз: або перед усім складеним сполучником, або перед сполучником *що, щоб, як*: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М.Коцюбинський).*

2. Перед **як** у зворотах *не хто інший, як; не що інше, як*: *Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під танком вілли (М.Коцюбинський).*

Увага!

Кома не ставиться перед **як** у виразах *як слід, як треба, як годиться* тощо, коли немає чітко визначеного підрядного речення: *Сьогодні в мене будуть гості з Риму, високі родом гості! То пильнуй, щоб тут усе було як слід (Леся Українка).*

Кома не ставиться:

1. Якщо однорідні частини складнопідрядного речення з'єднані одиничними сурядними сполучниками: *Так буває лише ранньої весни, коли пробуджується степ і розімліла від сонця земля сповнюється чарами материнства (І.Цюпа).*

2. Коли перед підрядним реченням стоїть частка **не** або сполучник **і**: *Мене дуже цікавило не як він напише, а які будуть наслідки.*

Крапка з комою ставиться:

Між поширеними однорідними підрядними частинами, не з'єднаними сполучниками сурядності: *Покинули друзі безсилі мене умирати в степу, де вітер гойда на могилі у житті одвічну журбу; де сокіл мандрує під небом й несе мою волю кудись; де серце моє вже над степом не здужає крикнуть “вернись” (Т.Осьмачка).*

Тире ставиться:

Між головною і підрядною частинами речення, коли зміст їх різко протиставляється: *Коли ж твій труд в народі не лишивсь – ти марно жив, даремно народивсь (П.Воронько). Дарма що серце чує гострий біль – я прагну знов у шторми й дальні рейси (Д.Луценко).*

Вправи

1. Перепишіть речення. Поясніть розділові знаки.

1. Несподівано Богдан почув, як у гречках задзвеніла бджола (М.Стельмах). 2. Поет не боїться від ворога смерті, бо вольная птиця не може умерти (Леся Українка). 3. Все, чим образили поета, акумулюється в слова (Л.Костенко). 4. І той любов'ю повниться до світу, хто рідну землю має під собою (М.Вінграновський). 5. Якщо ти за своє життя не посадив жодного дерева – плати за чисте повітря (О.Довженко). 6. Він знав одне – що десь там за лиманом тече ріка велика Борисфен (Л.Костенко). 7. Ліс потроху темнів, неначе якась невидима рука помалу спускала на його зелене верховіття величезний чорний серпанок (Марко Вовчок). 8. Щоб жить – я всі кайдани розірву (П.Тичина). 9. Прийшла та пора, коли кожна людина може засяяти, як веселка (М.Стельмах). 10. Скільки не кинь оком – тяглось поле, рівне, де-не-де перерізане яругами, в яких ховалась річка (С.Скляренко). 11. Треба, щоб люди з найбільшим почуттям небезпеки остерігалися хвали. Бо вона розслабляє дух (Т.Осьмачка).

2. Визначте типи підрядних речень. Поясніть розділові знаки.

1. Як парость виноградної лози, плекайте мову (М.Рильський). 2. Щасливий, хто сни має милі (Леся Українка). 3. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т.Шевченко). 4. І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край (П.Тичина). 5. Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї (Д.Павличко). 6. Я тебе не сприймаю за істину, бо таких, мабуть, зовсім нема (В.Симоненко). 7. Ти знаєш, що ти –

людина? (В.Симоненко). 8. У житті любов не аксіома, хоч буває і сліпа вона (В.Крищенко). 9. Де ще в світі є така країна, як терпляча Україна-ненька, щоб і тих, хто їй завдав руїни, звала незлобливо – воріженьки (Д.Білоус). 10. Коли старанно косять, то сіна зимою не просять (Народна творчість).

3. Прочитайте текст. Знайдіть складнопідрядні речення. Поясніть розділові знаки.

Минуло кілька літ. Я пішов до школи, до міста, і бував у батьковім домі рідко. Та раз, прибувши на вакації, я здивувався немало: наша толока майже вся була поросла величезними будяками. Вони розсілися по ній здоровенними островами сіро-зелених колючок, що зверху понакроплювані були блідо-рожевими крапками будякових головок, а деінде білілися сріблястим пухом достиглого будякового насіння. Від тих островів, мов від великих полків, ішли в різні боки менші або більші лави будяків, мов відділи, вислані на те, аби завойовувати чимраз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою толоки, на береги річки, що обрмовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали то маленькі купки, то поодинокі бадилля тих смілих, узброєних пакісників рослинного царства, а декуди стояли вже густими рядами, мов вояки в глоді. Де розсядеться один такий галапас, там зараз біля нього видно цілу громаду менших, мабуть, паростків із його кореня. Під їх листям, що широким вінцем розлягається по землі, ще заки бадило вистрілить угору, нидіє м'яка травка, щезають біленькі очка маргариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусили уступати перед тими гордими і в своїй шпичкастій зброї недоступними гала пасами.

Я не раз ходив і придивлявся тому будяковому полю. Воно, здавалося мені, навіть без вітру шелестіло. Здоровенні будяки, заввишки в ріст високого чоловіка, стояли, як густий ліс, і хитали своїми головками, мов сміялися з моєї безсильної туги за гладкою м'якорунною толокою. А коли звернуло під осінь і в усіх головках подостигали купки вовнистого насіння, тоді кожний подув вітру розганяв мільйони тих пухових зерняток на всі боки (За І.Франком).

4. *Перепишіть речення. Поставте розділові знаки, обгрунтуйте їх. Визначте тип складнопідрядного речення.*

1. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару так що видніється лише срібний край (*М.Стельмах*). 2. Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду той ім'ям не вмре ніколи в спогадах народу (*О.Олесь*). 3. Мати свого сина стрічає на самому краю городу де над соняшниками колишеться тепле марево і надвечірній рожевий подих ріки (*М.Стельмах*). 4. Досить холодно так що ми топимо уже грубки (*Леся Українка*). 5. Всі Тимкові товариші були на роботі так що до нього ніхто не приходив (*Г.Тютюнник*). 6. Подалі від трамвайних вулиць знов захотілося пожити де тихий сад де новий вулик де мак що полум'ям пашить (*В.Крищенко*). 7. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів то помічаєш що в ній щось є не земне, а небесне. 8. Коли я дивлюся на хмари, ті діти землі і сонця що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом мені здається що бачу душу поета. 9. Поете, я не дивуюсь що любиш хмари. Але я співчуваю тобі коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі (*3 тв. М.Коцюбинського*). 10. Із поля дівчина утомлена прийшла і хоч вечеряти дбайлива кличе мати за сапку – і в квітник де рожа розцвіла де кучерявляться кущі любистку й м'яти (*М.Рильський*). 11. І коли ті, далекі, прийдучі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, будуть собори (*О.Гончар*).

5. *Перепишіть прислів'я, поставте розділові знаки. Визначте тип підрядного речення.*

1. Щоб мати треба працювати. 2. Слово скаже що соловей заспіває. 3. Чим чорніший пар тим біліша паляниця. 4. Куди вітер дме туди й гілля хилиться. 5. Доки сонце зійде роса очі виїсть. 6. На тобі, небоже що мені не гоже! 7. Як усе святкувати то не буде чого ковтати. 8. Де хата не метена там дівка не плетена. 9. Того мені бажається чого вдома не мається. 10. Хто літом спеки боїться той зимою не має чим грітись. 11. Хто людей питає той і розум має.

6. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх. Знайдіть підрядні означальні речення.

1. Треба було ще глибоко розуміти що мова тільки та невичерпно багата й гарна яка виплекана твоїм рідним народом яка живиться із народних джерел що ніколи не замулюються (П.Панч). 2. У кожній родині де підростають дівчата скриня мала повнитися вишиваними рушниками. 3. Історія митарств українського друкованого слова пов'язана з десятками, сотнями таємних і гласних актів циркулярів указів розпоряджень метою яких було знищити мову багатомільйонного народу звести нанівець сподвижницькі зусилля самовідданих діячів українського національного відродження... (М.Тимошик). 4. В історії людської цивілізації нелегко віднайти народ подібний нашому який, маючи тисячолітню традицію державотворення збагативши вершини людського поступу самобутньою культурою протягом століть опісля був позбавлений права знати правду про себе... (М.Тимошик). 5. Ті, що тужили за романтикою, не раз не розуміли цілої її сили (О.Теліга).

7. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. Визначте їх тип та намалюйте схему.

Листя злетіло з дерев. Недавно воно полум'яніло, кружляло, а зараз дерева голі. Листя полум'яніло й вночі, коли цього не було видно. І кружляло уночі, не тільки вдень, але це також було сховане від очей. Можна тільки уявляти, як воно поночі горить і обсипається. Знаю, що в яру його можна буде назгрібати немало, аби розвести вогнище. Там стоїть три липи. Три випадкові липи, і нічого більше не росте, навіть тернові кущі. А кругом – поле. Я сподіваюсь, що зможу нагребти сухого, палкого листа, хоча мені ще йти до нього далеко-далеко, але водночас і боюся, щоб його вже не розікрав вітер.

Під ногами задзвеніла льодяна кірка, що взялася на калюжі серед шляху. Спершу вона лускалася лунко, потім крихко ламалася. І коли я далі ступив по кірці, то вона ще тріснула, тонко дзенькнувши, а за крижаною милозвучністю уже зашуміло

глухіше, притишено. Шлях весь був білий від інею, твердий, схоплений холодом; у березі не паслася худоба, слався сірий сум, на ставку повільно пливли три качки, одна за одною, ніби прив'язані, не порушуючи млосно однотонної лінії руху.

Я йшов тихо, не поспішаючи, ще не відчував хвилювання, хоча знав, що десь скоро воно забринить у мені, тільки я не зможу визначити оту мить, коли воно стане зароджуватись – може, воно вже зараз непомітно кублиться у мені, – я йшов тихо, дивився по боках, ніби намагаючись назавжди ввібрати в себе це дикувате, насторожене очікування (*Є. Гуцало*).

8. Перепишіть складні речення, поставте розділові знаки. Підкресліть їх граматичні основи. Назвіть головну та підрядні частини. Визначте вид складнопідрядних речень з кількома підрядними.

1. Сонце, мабуть, тільки що зійшло бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала де-не-де довга тінь у сизій росі солодко пахло втоптанім у землю набубнявілим житом що вже вряди-годи вкинулося у ключечки та сухими мишачими гніздами (*Гр. Тютюнник*). 2. Споконвіку хата виконувала своє природне значення родинного вогнища де народжувались оберігались кращі традиції що потім переходили у спадок дітям любов до батьків природи пісні тут зростали виховувалися поети і захисники рідної землі хлібороби котрі вчилися бачити як дихає земля росте трава (*В. Скуратівський*). 3. Коли ж обертаюся я часом до криниці з якої пив колись воду і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення я роблю ту лише “помилку” яку роблять і робитимуть скільки й світ стоятиме душі народні живі всіх епох і народів згадуючи про незабутні чари дитинства (*О. Довженко*). 4. Своє виховне завдання вбачаємо в тому щоб учень відкривши очі на прекрасне на все життя зберіг у своєму серці здивування захоплення зачарування і дитячу доброту (*В. Сухомлинський*). 5. Що б ви дитині не розповідали яку б сторону життя вона не пізнавала про що б не думала в усьому емоційна сторона (*В. Сухомлинський*).

9. Перепишіть складнопідрядні речення з кількома підрядними, поставте розділові знаки і обґрунтуйте їх.

1. Відколи пам'ятаю себе я люблю вітряки люблю посвисти їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша коли він вбирає в себе зерно. 2. Під місяцем скільки оком вихопиш стояли похилені куди їх вітер похилив перестиглі хліба. 3. І мені здається що кожна людина коли вона людина повинна мати свою добру пісню. 4. Над усім світом стояла така тиша що було чути як плакала надламана гілка. 5. Коли б знав чоловік що доля готує йому через деякий проміжок часу тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки. 6. Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі коли, дивлячись на нахилений колос, ясніли людські думи і щось добре шептали уста (*З тв. М.Стельмаха*). 7. Пишіть листи і надсилайте вчасно коли їх ждуть далекі адресати коли є час коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л.Костенко*). 8. Коли б мене спитав хто-небудь яку я музику любив у ранньому дитинстві який інструмент яких музик я б сказав що більш за все я любив слухати kleпання коси (*О.Довженко*). 9. Якби мої думи німії та піснею стали без слова тоді б вони більше сказали ніж вся ота довга розмова (*Леся Українка*). 10. Він (дуб) знає де починається і куди веде струмениста течія Чумацького Шляху де поділися оті мажари, вози котрі проїжджали мимо нього по степовій дорозі (*Є.Гуцало*). 11. Подумай, що скажуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши, що ти міняєш прізвище (*М.Куліш*).

10. Оберіть правильну відповідь: підрядне речення може стояти:

- 1) тільки перед головним;
- 2) тільки після головного;
- 3) перед головним, після головного і всередині головного речення.

11. Оберіть правильну відповідь: складнопідрядне речення складається:

- 1) з головного й одного підрядного,
- 2) з головного й одного або кількох підрядних, що не пояснюють головне;
- 3) з головного й одного або кількох підрядних, що пояснюють головне в цілому або один із його членів .

12. Оберіть правильну відповідь: за значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на три основні види:

- 1) обставинні, з'ясувальні, причинні;
- 2) означальні, з'ясувальні, обставинні;
- 3) з'ясувальні, ступеня і способу дії, мети.

13. Позначте речення, що відповідає такій характеристиці: складнопідрядне речення з однорідною підрядністю:

1. Він (дуб) знає, де починається і куди веде струмениста течія Чумацького Шляху, де поділися оті мажари, вози, котрі проїжджали мимо нього по степовій дорозі (Є.Гуцало).

2. Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові (М.Рильський).

3. І мені здається, що кожна Людина, коли вона Людина, повинна мати свою добру пісню (М.Стельмах).

14. Позначте речення, що відповідає поданій характеристиці: складнопідрядне речення з однорідною підрядністю:

1. А Ярині так хотілось, щоб хтось побачив і витер її сльози, щоб хтось почув її гірке слово і відповів словом теплим, ласкавим (С. Скляренко).

2. І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки (Т.Шевченко).

3. Те, що її зацікавило, було не що інше, як трое осідланих коней під ганком вілли (М.Коцюбинський).

15. Позначте речення з підрядною з'ясувальною частиною:

1. Дуб прислухався, як поступово засинає навколо нього все: і восхлі полини, і смутний обрій, і ожереди віддалік (*Є.Гуцало*).
2. Україно! Доки жити буду, доти відчуватиму тебе! (*В.Симоненко*).
3. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (*Л.Костенко*).

16. Установіть відповідність між реченнями та їх синтаксичними характеристиками:

- А. Доки сонце зійде – роса очі виїсть (*Народна творчість*).
- Б. Тож, коли хто з вас цікавий, сядь і слухай казку (*Леся Українка*).
- В. Думаєш дати, то подумай, де взяти (*Народна творчість*).
- Г. Хоч у житті стрічав тебе я рідко, та все ж мені той спогад гріє (*І.Франко*).

1. Складнопідрядне речення з підрядним умови.
2. Складнопідрядне речення з підрядним допустовим.
3. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним.
4. Складнопідрядне речення з підрядним часу.
5. Складнопідрядне речення з підрядним наслідковим.
6. Складнопідрядне речення з підрядним місця.

17. Установіть відповідність між реченнями і їх типами:

- А. Калина так хизується красою, що байдуже їй до всього на світі (*Леся Українка*);
- Б. Нехай ще раз послухаю, як те море грає (*Т.Шевченко*).
- В. Ганнуся почувалася щасливою, коли бачила матір щасливою (*Є.Гуцало*).
- Г. Навіть до хвртки підійшла, біля якої підіймалася стара слива (*М.Стельмах*).

1. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним.
2. Складнопідрядне речення з підрядним означальним.

3. Складнопідрядне речення з підрядним міри і ступеня.
4. Складнопідрядне речення з підрядним умови .

18. Установіть відповідність між реченнями та їх типами:

А. Куди не кинь оком, скрізь зелена осока, очерети, лози
(І.Нечуй-Левицький).

Б. Сонце пекло так, що й уночі степ пашів (Ю.Яновський).

В. Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам з річкою
(Г.Тютюнник).

Г. Хоч тепло ще, та осінь вже підходить жартома (Н.Забіла).

1. Складнопідрядне речення з підрядним причини.
2. Складнопідрядне речення з підрядним допустовим.
3. Складнопідрядне речення з підрядним місця.
4. Складнопідрядне речення з підрядним способу дії.

19. Перепишіть вірш, поставте розділові знаки. Знайдіть складнопідрядні речення, визначте їх тип.

Люблю весну та хто її не любить
Коли життя цвіте, як пишний сад.
І мов у сні шепочуть листя губи
І квіти шлють солодкий аромат.
Люблю весну коли плюскочуть ріки
Коли рида од щастя соловей
І заглядає сонце під повіки
У тишині задуманих алей...
Люблю,коли блукає місяць в травах
Хатини білить променем своїм
І п'є тепло ночей ласкавих
А на лугах пливе туманів дим...
Весна вдягла у зелень віти в дуба
уже курличуть в небі журавлі.
Люблю весну та хто її не любить
на цій чудесній, радісній землі!

(В. Сосюра).

20. Прочитайте тексти, знайдіть складнопідрядні речення, визначте їх вид. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз увесь наш дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знову одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузьких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону – через річку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, лазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик. (*О. Довженко*).

2. Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, – поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібно фольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повертались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою Десною.

Кашель клетотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь

синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректання(О. Довженко).

21. Напишіть диктант. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

Українська пісня – це геніальна поетична біографія українського народу. Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, народу, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя, як казав великий Шевченко, “без золота, без каменю, без хитрої мови”, на виконання в боротьбі свободи, права на повноцінне життя, на виявлення в житті всіх своїх здібностей!..

Тяжка була історія. І народ, якого позбавляли багатьох можливостей, у кривавій боротьбі вилив свою душу, свій поетичний геній в єдине, у що міг, – у пісню, в безсмертну українську народну пісню. Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава.

Честь і слава українському народові, що створив ці пісенні скарби, якими можемо з гордістю ділитися з людством, викликаючи в нього подив і захоплення.

Честь, вічна слава і добра пам'ять достойному сину українського народу – композитору Миколі Лисенку, який у найпохмуріші царські часи, часи народної темноти, не кинув свій народ, а ціле життя своє присвятив збиранню української народної пісні, який учився в народу, який увесь свій талант і багаторічний труд поклав на те, щоб знайти, зберегти перли народної творчості, обробити їх і повернути народу, повернути нам, любовно очищені й витончені, як скромний дар достойного сина й учня своєму батькові – народу-вчителю.

Будьмо гідними цих коштовних перлин, бережімо їх, просвітляймо й очищаймо ними наші душі й серця, передаваймо цей неоціненний скарб нашим дітям і внукам! (За О. Довженком).

Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

Між частинами безсполучникового речення вживаються такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире, двокрапка.

Кома ставиться для відокремлення рівноправних частин, що входять до безсполучникового складного речення: *Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати (М.Коцюбинський).*

Крапка з комою ставиться між частинами безсполучникового речення, коли вони поширені або в середині їх є розділові знаки: *Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилося й віхало, затихло (Панас Мирний).*

Тире ставиться між частинами безсполучникового складного речення:

1. Якщо перша частина виражає причину або умову, а друга – наслідок: *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (П.Тичина).*

2. Якщо в другій частині подано висновок або наслідок дії першої: *Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т.Шевченко).*

3. Якщо зміст частин складного речення зіставляється або протиставляється: *Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (Леся Українка).*

Двокрапка ставиться:

1. Якщо друга частина розкриває зміст першої: *І досі сниться: під горою, між вербами та над водою біленька хаточка (Т.Шевченко).*

2. Якщо друга частина розкриває причину, про що йдеться у першій: *Не вчи плавати щуку: щука знає цю науку (Народна творчість).*

Вправи

1. Перепишіть речення. Поясніть розділові знаки.

1. Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді (*М.Стельмах*). 2. За все, за все призначена ціна: за радість треба заплатити мукою, за зустрічі ми платимо розлукою, нікого ця розплата не мина (*С.Крижанівський*). 3. Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*О.Олесь*). 4. Умовк Кобзар, сумуючи: щось руки не грають (*Т.Шевченко*). 5. На світанку і в пору обідню із собою своє гомоню: я під осінь додому поїду, подивлюся на жовту стерню (*Г.Чубач*). 6. Із садочка красно пахощами віє; стеляться сутінки; тумани лягають; кетяги з калини в вікна заглядають (*М.Старицький*). 7. Розумного пошли – одне слово скажи, дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди. 8. Язык мій – ворог мій: він раніше розуму говорить. 9. Обмова – полова: вітер рознесе, але й очі засипле (*Народна творчість*). 10. Гірка твоя усмішка – в очах твоїх журба (*О.Олесь*). 11. На схід сонця квітнуть рожі: будуть дні погожі (*П.Тичина*).

2. Перепишіть речення, поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. В тиші синіли волошки та сокирки білів зіркатий ромен червоніла квітка польового маку (*М.Коцюбинський*). 2. Переконався пора зробиш зло не жди добра (*Д.Білоус*). 3. Луг, на який вони прийшли, був давній і старий колись тут було річище Ташані потім воно пересохло (*Г.Тютюнник*). 4. І здається Дніпро – наче крила орла (*А.Малишко*). 5. За гай скотилось сонце ясне змарок рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне, мов золотосяйне пасмо мрій вітрець упав з садочка лине струмком живущим пишний пух вже гомін стих туман над ставом серпанком хвилявим ляга темніша небо (*М.Старицький*). 6. Тихою ходою смутний Микола подибав додому він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши і дівчат, і всі зорі на небі (*І.Нечуй-Левицький*). 7. Скільки глянеш

виліскують розгойдані хліба скільки чуєш шумлять, переливаючись під примарним місяцем (*О.Гончар*). 8. Біля самої дороги проглянула розкидана купка молоденьких печериць далі хтось розбризкав по траві суниці на білій черешні соковито рожевіють ягоди (*М.Стельмах*). 9. На довгих, схилених до землі колосках тремтіли вологі жовті крупинки жито красувалось (*Ю.Збанацький*). 10. Защебетав соловейко пішла луна гаєм червоніє за горою плугатар співає (*Т.Шевченко*). 11. Легше робити лихе ніж добре легше ламати ніж лагодити (*Народна творчість*). 12. Душевна людина як гарне дерево дає затінок годує і зігріває (*Народна творчість*). 13. Старий присувається до вікна зазира всередину й бачить у хаті за столом сидять гості учитель та селяни (*М.Коцюбинський*).

3. Перебудуйте складносурядні та складнопідрядні речення у безсполучникові. Поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. Все минеться, а одна правда останеться. 2. Коли здобудеш освіту, побачиш більше світу. 3. Коли зима без снігу, то літо без хліба. 4. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 5. Коли відстанеш годиною, то не здоженеш родиною. 6. Якщо знайшов, то не скач, а якщо згубив, то не плач. 7. Учись замолоду, то пригодиться на старість. 8. Ти йому по-свійськи, а він тобі по-свинськи. 9. Обережний чоловік, бо з ним воду можна нести і не розхлюпати. 10. Не кидай іскри в попіл, бо і сама згорить, і село спалить. 11. Не ясла до коней ходять, а коні до ясел. 12. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – і дрючка не бояться. 13. Шануй батька й неньку, то буде тобі всюди гладенько.

4. У поданих реченнях підкресліть підмет та присудок і визначте їх типи. Поясніть розділові знаки.

1. Тут не співає ліс пісні, казок тут струмись не шепоче, тут не сміються дні ясні, тут не чарують сині ночі (*О.Олесь*). 2. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза (*О.Довженко*). 3. Подивись: весна устала, сипле пишними квітками; подивись: веселим птаством ожили степи з лісами;

подивись: в безкраїм небі сонце-велетень палає; подивись: земнії груди хлібороб плугами крає; подивись: життя устало, дні пишають золотії: подивись – і встань до праці повний сили і надії (*Б.Грінченко*). 4. Як вродило яблук рясно – гнеться верховіть: не зривай плодів завчасно, дай ти їм дозріть (*М.Масло*). 5. В людське безсмертя я не вірю, та вірю: не вмира краса. 6. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ (*І.Огієнко*). 7. Жовтий лист встеляє землю, спить захмарена вода, тільки в дикого яр-хмелю квітне біла борода (*М. Масло*). 8. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою, пливе човен по Дунаю один за водою (*Т. Шевченко*). 9. Правда як дерево: скільки не кидай у воду – плаває зверху (*Народна творчість*). 10. Розкажи з початку із самого: з ким ти бавивсь хлоп'ям? Як ріс? (*С.Йовенко*). 11. Я категорично тверджу: переробити людину неможливо! (*І.Жиленко*). 12. Закони літер – не разок намиста: Одну схитнеш – і поміняєш суть. (*Б.Олійник*).

5. Перепишіть текст, знайдіть безполучникові речення. Поясніть розділові знаки. Перестройте безполучникові речення в складносурядні чи складнопірядні.

Якщо граки прилетіли прямо на гнізда – буде дружна весна.

Довгі бруньки на деревах – спізниться літо.

Гуси з вирію високо летять – води буде багато, а низько – мало.

Жайворонок прилетів – настане стійке тепло.

Побачив шпака – знай: весна біля порога.

Сонце перед заходом червоне – на вітер.

Грак прилетів – через місяць сніг зійде, а журавель – скоро лід скресне.

Хмари пливуть високо – буде гарна погода; коли ж надвечір вони ущільнюються й сильніше вітер – на потепління.

Перший грім при північному вітрі – бути холодній весні, при східному – сухій і теплій, а при західному – мокрій.

З берези тече багато соку – літо буде дощовим (*В.Скуратівський*).

6. *Оберіть правильну відповідь: безсполучникові складні речення є синонімічними до:*

- 1) тільки складносурядного;
- 2) тільки складнопідрядного;
- 3) до складносурядного і складнопідрядного.

7. *Позначте рядок з безсполучниковим реченням:*

1. Пізнайте істину – і вона порятує вас (*Народна творчість*).
2. Хліб – батько, вода – мати (*Народна творчість*).
3. Земля на прощання всміхнулась – і потемніла (*Ланас Мирний*).

8. *Позначте безсполучникове речення, між частинами якого треба ставити тире:*

1. Сонце сховалось за гори в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати (*М.Коцюбинський*).
2. Здобудеш освіту побачиш більше світу (*Народна творчість*).
3. І досі сниться під горою між вербами та над водою біленька хаточка (*Т.Шевченко*).

9. *Позначте безсполучникове речення, між частинами якого ставиться двокрапка:*

1. В тиші синіли волошки та сокирки білів зіркатий ромен червоніла квітка польового маку (*М.Коцюбинський*).
2. Небо прорізали вогняні стріли ударив грім (*М.Стельмах*).
3. Поглянь уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*О.Олесь*).

10. *Позначте речення, у якому вжито тире у безсполучниковому реченні:*

1. Життя прожити – не поле перейти.

2. Зашебетав соловейко – пішла луна гаєм.
3. Людські пісні – найглибша мука, найвища радість на землі (М.Рильський).

11. Прочитайте вірш. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

РОЗЛИВАЄТЬСЯ ДУНАЙ

Розливається Дунай
А із-за Дунаю
З журавлями у наш край
Ремез прилітає.
Пташка ця непоказна
Має дивну звичку
Навесні лише вона
В'яже рукавичку.
Ось поглянь цвітуть сади,
А вона із пряжі
На вербі біля води
Рукавичку в'яже.
В рукавичці, як і слід,
Є аж два віконця
Щоб дивитися на схід
І на захід сонця.
Виглядають із гнізда
Ремезові діти.
Де комиш, верба, вода –
Там і рай на світі

(А.Качан)

12. Напишіть диктант. Знайдіть у тексті безсполучникові речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ЛЮБОВ ДО ОТЧОГО КРАЮ

З чого починається любов до отчого краю? Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще жовтіла від суріпки,

а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і блідо-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на стерні. Її ще не витіпала непогода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється, і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя.

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев: там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї своїми широкими грудьми.

На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть раз у раз клубком у твоєму горлі, й ти не годен той клубок проковтнути.

Соняшники – мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім полум'ям просякнуто зараз повітря, настрої серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них. Соняшники горять скрізь: на подвір'ях, за огорожами,- вони повиходили до самої дороги, тут ростуть на вільному місці, й, дивлячись на них, хочеш усміхнутися, ловиш себе на тому, що зласкавів і здобрів безпричинно (За С.Гуцалом).

Розділові знаки в багатокomпонентних реченнях з різними типами зв'язку

У багатокomпонентних реченнях з різними типами зв'язку розділові знаки ставляться відповідно до складових частин речення: *Пекучий день, щебечуть птиці, де яворів шумлять ряди (В.Сосюра). А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах,*

і вони забриніли, як скрипка (М.Стельмах). Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від інших людей (Панас Мирний).

Вправи

1. Прочитайте речення, визначте тип багатокomпонентних структур. Поясніть постановку розділових знаків. Накресліть схеми речень.

1. Тихими літніми вечорами Омелько варив у кінці саду польову кашу, нічого він так не любив робити, як варити кашу, гартаначку, зливанку, як називали її у них в селі, а він зливанкою називав сьорбу, а саму кашу – рябком, бо докидав у картоплю кілька ложок пшона, а затовкував старим салом із часником і цибулею, убивав у казанок кілька яєць і виливав чашку молока. А вже тоді як витовче, як вимішає... І пахне та кашка на весь луг, а ще димок заплутався у вишневому гіллі і горлиця туркотить на яблуні. Тільки ложки мелькають (Ю.Мушкетик).

2. Там були різні будинки. Були розсміяні в ранковому сонці і ті, що тихо сумують у вічнім затінку, були горді й прекрасні будиночки, що завжди хизуються своєю гармонійною досконалістю, і були такі, що скромно туляться подалі від вулиці, і патьоки в них на стінах – мов сліди давніх сліз, викликаних самотністю і ницістю, були споруди яскраві, мов крик, і біло-спокійні, мов тихе зітхання, були такі, що зваблювали своїми вікнами, прикрашеними єдиною в світі київською буйнолистою зеленню і квітами, а інші лякали сліпою порожнечою своїх вікон, і порожнеча в тих вікнах нагадувала пустоту в очах байдужих людей (П.Загребельний).

3. Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком; цілими озерами поміж трав білили соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок; виплітався та спалахував іскрою петрів батіг; розпарена нічною задухою, гостро і нудливо смерділа болиголова, яка то тут, то там здійслюлася вище

всіх на своєму товстому і порожньому стовбурі, увінчаному тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками; іноді посеред луки розкішно кущився верболіз, схожий здаля на копицю сіна; понад ними уже кружляли чайки, вишукували вранішню поживу на сніданок (Г.Тютюнник).

2. *Перепишіть речення, поставте розділові знаки. Визначте, з яких частин складається кожне з речень та яким зв'язком вони поєднані. Накресліть схеми речень.*

1. Коли у пору листопаду пташки у вирій відлітають вони в дібровах залишають свої мотиви щоб їх, бува, не розгубити у хмарнім небі чужини (М.Нагнибіда). 2. І день іде і ніч іде і голову схопивши в руки дивуєшся чому не йде Апостол правди і науки (Т.Шевченко). 3. Захід палахкотів усе дужче польові озера зачервонілися ніби налиті кров'ю (О.Гончар). 4. Сумно і смутно людині коли висихає і сліпне уява коли обертаючись до найдорожчих джерел дитинства і юності нічого не бачить вона дорогого небуденного ніщо не гріє її не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота яку б посаду вона не займала і труд її не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний... Благословенна будь моя дівце Десно що згадуючи тебе вже много літ я завжди добрішав почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені дарунків на все життя (О.Довженко). 5. За Ташанню в тихій замрії літньої ночі десь далеко-далеко може над Сорочинцями а може ще далі, над Миргородом щось глухо застугоніло ніби покотили з гори пусту бочку і цей далекий гул боляче нагадав Тимкові що там за отією місячною млою гримить війна (Г.Тютюнник). 6. Ще цвіло жилаве ведмеже вушко хоч кілька жовтих округлих квіток прибитих нічними приморозками лежало біля кореня ще синіла одинока квітка розпарованих братків ще зеленіли оповиті мшистим синім оксамитом молоді пагінці одначе осінь уже владно господарювала в лісах і оголені кущі шипшини червоніли продовгуватими коралами (М.Стельмах). 7. Блажен, хто тратити уміє коли заходить час утрат аби лишалася надія і виростала востократ що білий світ він завжди білий і завжди добрий білий світ (В.Стус).

3. Прочитайте тексти. Знайдіть багатокomпонентні речення з різними типами зв'язку, намалюйте їх схеми. Поясніть розділові знаки.

1. П'ятнадцятилітню доньку рогатинського священика Анастасію Лісовську, яку захопила в полон татарська орда, було продано в рабство, і вона потрапила в гарем турецького султана Сулеймана, де через рік вибилася з простих рабинь-одалисок у султанські жони. Венеціанські послы в своїх донесеннях із Стамбула називали її Роксоланою, бо так по-латині звано тоді всіх руських людей, і під цим ім'ям вона легендою зосталася в історії. Історію цієї жінки слід поєднати з історією народу, бо зведена до купи для окремої особи і цілої нації набуває нового виміру. Нікому не знана дівчина, перед якою життя поставило питання “бути” чи “не бути”, боролася за свою особистість, піднімаючись по шаблях знань, щоб мислю і розумом зберегти себе і допомогти своєму багатостраждальному народові *(За П. Загребельним)*.

2. Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах *(О. Довженко)*.

Підсумкові вправи до теми “Складне речення”

1. *Перепишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків.*

1. Велично-байдуже до всього земного, ранково висвітлюючись на скелястих своїх кряжах, воно мовби дослухається до якогось іншого життя і бачить з-поміж усіх див світу найважливіше – сонце, червоне росяне сонце, що підіймається з плавнів (*О.Гончар*). 2. У горах живе віковічна традиція: коли ти, легію, женишся, то князь, княгиня й дружки з дружками повинні їхати до шлюбу хоч на позичених, та на конях (*С.Пушик*). 3. Поле – що безкрає море: скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах (*Панас Мирний*). 4. Коли б усі одурені прозріли, коли б усі убиті ожили, то небо, від прокльонів посіріле, напевне б, репнуло від сорому й хули. 5. Бо нива – це моя! Тут я почну зажинок, бо кращий урожай не жде мене ніде, бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде. 6. Над тобою палають німби мук і скорбот, і подвиг твій, обпечений ганьбою, благословив розстріляний народ (*З тв. В.Симоненка*). 7. Мова, наша мова – пісня стоголоса, нею мріять весни, нею плаче осінь, нею марять зими, нею кличе літо (*Ю.Рибчинський*). 8. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чіїмись. 9. Не знаю я, що буде після нас, в які природа убереться шати. Єдиний, хто не втомлюється, – час, а ми живі, нам треба поспішати (*З тв. Л.Костенко*).

2. *Перепишіть речення, поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх постановку.*

1. Мені здавалось що я тут відкрив для себе душу України тут кожна могила байрак урочище дорога дихали минувшиною яка начебто була розлита в повітрі в просторі і яка таїлася в кожній грудці в деревині в камені (*Р.Федорів*). 2. Будь-де станьте вслухайтесь і почувте сивий епос озивається звідусіль віки

промовляють до вас могутнім голосом мистецтва (О.Гончар). 3. У розгіллі дерев дивна прозорість берези схожі на кришталеві келихи наліті по вінця і піниться шумує в них настояне на кореневищах осіннє вино (І.Цюпа). 4. Мені відкрилась істина печальна життя зникає як ріка Почайна (Л.Костенко). 5. Безсмертні всі цей виховав дитину той пісню написав хоч і єдину а той хто не зумів цього зробити коло дороги посадив ялину (Д.Павличко). 6. Пан гуляв у себе в замку у ярмі стогнали люди (Леся Українка). 7. Книга формувалася поступово рік за роком формувало її саме поетове життя і все найістотніше із цього життя з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка від його юності й до останнього подиху увібрав у себе цей класичних розмірів томик збірник поезій що його в хвилину творчого осяяння було найменовано “Кобзарем” (О.Гончар). 8. Коли човен пропливав біля чайок які сиділи на воді табунець не зриваючись на крила повертав точені голівки на точених шийках і випуклі оченята видавались живим сріблом (Є.Гуцало) 9. Але воно живе забуте й незабуте а час не зупиняється а молодість біжить і миті жодної не можна повернути щоб заново по-іншому прожити (В.Симоненко). 10. Данило любив як вигинаючись аж до самого неба половіли ниви і мав радість коли червень клав сивину на жито а золотінь на пшеницю він любив коли вдосвіта липень клепає коси коли серпень цілими днями тиховійно сів у рахманну землю зерно й надії і вересень стишував напівсонну пісню джмеля він любив як літні вечори бриніли маківками а осінні тримали в підволохачених гніздах зорі він любив пахощі свіжого хліба й золоту задуму соняшників довірливий і вразливий він бентежно прислухався до чийогось життя і до плину води що жебонить і грає у корінні і до всієї хліборобської сторони що трималася на сивому житі і добрих спокійних орачах (М.Стельмах).

3. Запишіть тексти під диктовку. Звірте написане з надрукованим. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Якщо ви гарячої літньої днини, коли й вітерець не шелесне, стомитесь у дорозі та присядете десь на горбку відпочити, то

відразу вдихнете гіркувато-приємний освіжаючий дух деревію, що тут-таки довкруг розсипав свої білі (або й рожеві) щитоподібні суцвіття на високих і міцних внизу брунатних стеблах. Коли ж помнете в долонях один такий щиток або потрете візерунчасті листки і глибоко вдихнете бальзамовий запах, то відчуєте, як стало вам легко, приємно, як прибувають сили. (Л.Павленко).

2. Мова має два потужні крила, які дають їй повнокровне життя, – океан слів і граматику. Океан слів – це безмежжя, незліченність, найтісніший зв'язок із життям суспільства, найчутливіший нерв, найшвидша змінюваність, схильність до необмеженого поповнення. Він – велетенське громаддя, складники якого жодна людина не спроможна полічити. Граматика ж – мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматика – стислість, суворі правила, які легко можна перелічити, але не легко застосувати. Незважаючи на нечисленність “війська”, граматика силою логіки підпорядковує “армію” слів і робить їх слухняними виконавцями своєї волі. Усі слова схиляються перед її авторитетом (І.Вихованець).

3. Споконвіку хата виконувала своє природне значення – родинного вогнища, де народжувались, оберігались кращі традиції, що потім переходили у спадок дітям: любов до батьків, природи, пісні, до праці, тут зростали, виховувалися поети і захисники рідної землі, хлібороби, котрі вчилися бачити, як дихає земля, росте трава, відблискує досвітковим сонцем роса на моріжку і пахне обіч стежки рута-м'ята... (В. Скуратівський)

4. Перепишіть складні речення, підкресліть граматичні основи. Поставте пропущені розділові знаки і поясніть їх.

1. Погортайте сторінки сивих віків вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень віднайдіть золоті ключі мелодій і вам відкриється багато поетичних таємниць ви почуєте голоси великих творців імена яких розгубила історія та так розгубила що вже навряд чи й знайдемо серед них багатьох сячів чия поетична нива ставши народною квітує по всій землі українській

(М.Стельмах). 2. На світі законів немало я нагадаю один щоб море не висихало потрібно багато краплин (В.Симоненко). 3. Усе вже було і ще буде і горобині ночі коли сполохані вітром засліплені блискавками не можуть заснути птахи і легкі веселі літні дощі і дощі сумні коли вже й не віриться що там за сивою запоною хмар є сонце і несподіваність весни і невідворотність осені і смак води з глибокої криниці і працьовитість бджоли і білий цвіт латаття на нерухомому плесі малого озера (В.Маняк). 4. П'є козак та не вп'ється ніколи бо у нього вже вдача така, щоб в бою не точилися коні і не слабля рішуча рука (В.Крищенко).

5. Перепишіть речення, поставте розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть граматичні основи та визначте тип складного речення.

1. Вона знала як цвіте соняшник але саме цей що виріс перед вікном її хати квітував лише для неї навіщо ж вона тоді його навесні посадила невідступно ходив за нею і зазирає у вічі (В.Яворівський). 2. Є прадавні скарби що намертво лежать у землі і є живі скарби що йдуть по нашій землі ідуть від покоління до покоління огортаючи глибинним чаром не одну людську душу (М.Стельмах). 3. Як у лісі всякі гриби трапляються так і серед яблунівського люду один – зразу видно що не в потилицю битий кебетливий другий ходить до сусіда ума позичати... (Є.Гуцало). 4. Коло хати що стояла в саду цвіли квіти а за хатою проти сінешніх дверей коло вишень поросла полином стара погребня з одкритою лядою звідки завжди пахло цвілло (О.Довженко). 5. Настане день ти раптом втратиш смак до всього що раніше смакувало. Мовчить зозуля та що нам кувала, Була ніби не чув і от – нема (С.Йовенко).

6. У поданих реченнях підкресліть підмет та присудок і визначте їх типи. Поставте розділові знаки в безсполучниковому реченні, поясніть їх.

1. Дивлюся ранком вже заволочено серпанком сіреньке небо (Л.Українка). 2. Старий присувається до вікна зазира всередину й бачить у хаті за столом сидять гості учитель та селяни

(*М.Коцюбинський*). 3. Люди судять люди гудять люди кажуть різне (*І.Жиленко*). 4. Шофер гальмує мимоволі стоять колеса в шелюзі несе хтось яблука в приполі несе хтось груші в картузі. 5. Міняються січневі панорами зима згортає білі килими... 6. Сміється кожна квітка конюшини регоче пилом Сагайдачний шлях. 7. Змарніє день зіщуляться берези замре коріння в сизій мерзлоті... (З тв. *Л.Костенко*). 8. Хай кожен в цім світі спасеться хай світить з-за темних круч довкола кожного серця віри твоєї обруч (*І. Малкович*). 9. І налетів із степу сумного холодний вітер і шарпонував він гнівно гіллям на дереві затремтіло в гаю листячко посипалося відразу (*С.Васильченко*). 10. І над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних кольорах осінньої ночі... (*С.Васильченко*). 11. З нами тільки ранок і весна, тільки нею душу возвеличим, ставши край тужливого вікна, кличем, кличем, накликаєм, кличем (*В. Стус*). 12. В щирім серці, в чесних грудях – вірю, знаю! – квіти є! Щастя їх коріння поїть радість барв їм додає. В них красується ясніє мрій дитинна чистота золотими пелюстками в них кохання розцвіта (*В.Симоненко*).

7. Прочитайте текст, знайдіть складнопідрядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

З краю в край через увесь простір неба висіявся зорями Чумацький Шлях. Так назвали колись вигин галактики. Магістральний канал проходить на південь якраз по цій зоряній трасі, по якій у сиву давнину з усієї України їхали тисячі чумацьких мажар, щоб завантажитися сіллю на кримських соляних озерах. Босими, укритими пилом ногами проходили тут колись твої пращури, пускалися, мов колумби, у сивий-пресивий океан степів, і не раз, бувало, їх тут косила чума. Крізь століття, крізь чуму, крізь пожежі пролягає цей шлях, шлях мудрих трударів, шлях невільників та невільниць, що їх зі скрученими руками, в аркані полоном гнали до Криму. Це ще був шлях лицарів запорізьких, які тупотом своєї кінноти будили цей край.

Скільки сліз та крові ввібрала ця багатостраждальна земна дорога, що зорями та сузір'ями на віки вічні відбилася в сіро-чорному дзеркалі неба нічного! Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими стають і самі люди, і вітри, і трави. Зостається не зміненою ніким тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє (За О. Гончарем).

8. Перепишіть речення, визначте, які з них – прості ускладнені, а які – складносурядні. Поставте розділові знаки, обґрунтуйте їх постановку.

1. В одну мить розсунувся простір і стали ближчі зорі (Ю.Мушкетик). 2. Птиця, струшуючи краплини з крил, перелякано зривалася з води і затихала за густими верболозами і вільшняком (М.Стельмах). 3. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л.Костенко). 4. Ось сад наструнився і вибухнув у небо весняною силою і яблуневоквітною музикою (І.Вихованець). 5. Світять проти місяця голим гіллям осокори а поміж ними темними метеликами без шуму спадають останні листочки (С.Васильченко). 6. Чумацький віз тихо рипить піді мною а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О.Довженко). 7. Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить і раптом озирнись а це вже роки й роки! 8. Ще над Дніпром клубочиться задуха і пахне степом сизий деревій (З тв. Л.Костенко).

9. Перепишіть складні речення, поставте розділові знаки. Підкресліть їх граматичні основи. Назвіть головну та підрядні частини. Визначте вид складнопідрядних речень.

І. 1. Кожного вечора коли скочується сонце за гори, за доли і за моря – на нашу вузьку вулицю приїжджає ліхтарник, сходить зі старого велосипеда і впускає вогненну пташку у скляну клітку ліхтаря. 2. Так часом тяжко що мені здається що серце в грудях вже не б'ється.

Що залишилась по мені лиш тінь від мене на стіні. 3. Тільки тим історія належить хто сьогодні бореться й живе. 4. Йду в Карпатах

крізь летючі хмари де світанки сонце надпили де на скелях пишуть мемуари блискавки, століття і орли. 5. Душа належить людству і епохам. Чому ж її так раптом потрясли осінні яблука що сумно пахнуть льохом і руки матері що яблука внесли?! 6. Сумує хата бо вона вже пуста. Сумує сад бо вже не золотий (З тв. *Л.Костенко*). 7. Коли в грудях моїх тривога то потухає то горить коли загублена дорога а на устах любов тремтить коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні тоді рука моя не хоче пером виводити пісні (*М. Рильський*). 8. Треба було ще глибоко розуміти що мова тільки та невичерпно багата й гарна яка виплекана твоїм рідним народом яка живиться із народних джерел що ніколи не замулюються (*П.Панч*).

II. Що б ви дитині не розповідали яку б сторону життя вона не пізнавала про що б не думала в усьому є емоційна сторона.

Здивування в дитини виникає тоді коли вона бачить як з невідомого з численних залежностей між речами й явищами відкривається щось нове і в народженні цього нового дитина бачить результати власних зусиль наполегливості.

Першу заповідь виховання ми вбачаємо в тому щоб людина уже в роки дитинства на власному досвіді збагнула істину тільки праця творить честь гідність особистості в праці людина виражає себе в колективі праця дає моральне право судити про інших людей (*В.Сухомлинський*).

10. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Визначте тип складного речення.

1. Після косовиці починаємо гребти сіно гуртом і ось потроху міняється наш світ чарівний батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра з'являється в очах вони починають ділити копиці (*О.Довженко*). 2. Весною могили оборюють і ціле літо зеленіють вони густою, пахучою травою (*Г.Тютюнник*). 3. Рум'яна осінь хилить віти, горіхи жовкнуть на ліщині (*М. Стельмах*). 4. Перед нами темніє а на заході десь за гаями пожежею спалахнуло небо горять червоні як мак килими леліють стрічки корогви, рушники мають і стоїть перед ними темний гай смутний, змарнілий немов ті холодні чари красу його

струїли. 5. Знаю я чого осмутнів ти, зелений гаю б'ють тебе недосвіти зоряниці в'ялять зимною росою. 6. Здається що там за ним степ без краю а серед того степу щось розпалює свій пізній огонь розгорається він палахкотить здіймається все вище й вище. 7. Зеленіли гаї цвіли сади бриніли у садках журливі пісні. 8. Зблищала на шибці тоненька наколото дуга як золота нитка і здавалося що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить із лісу у маленькі вікна. 9. Гляньте сюди он за тополями сховавсь у хмарі місяць а за ним і ясна, золота зірка... (З тв. С.Васильченка). 10. Є для серця така покута забувати скоріше зло аніж те що мусило бути і чого в житті не було. 11. Не знаю я що буде після нас в які природа убереться шати. Єдиний хто не втомлюється час. 12. Той що створив нас був дуже розумний ввімкнув нам тільки ближнє світло свідомості (З тв. Л.Костенко).

II. Перепишіть тексти. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Люблю хати древлянського Полісся,
ті старовинні рублені хати –
кремезні, довгі, сірі од сльоти
де куш туману, як бузок, розрісся.
Де літо маки стеле килимами
дитя в городі ходить коло мами.
І на верстатах різьблених воріт
тче лабіринти вулиць живопліт

(Л.Костенко)

2. Спинюся я
і довго буду слухать
як бродить серпень по землі моїй.
Ще над Дніпром клубочиться задуха
і пахне степом сизий деревій.
Та верби похилилися додолу
червоні ружі зблідли на виду
бо вже погналось перекотиполе
за літом – по гарячому сліду

(Л.Костенко).

12. Напишіть диктант. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. Визначте їх типи. Поясніть уживання розділових знаків.

РІДНИЙ КРАЙ

Увечері сидів я на дубовій колоді, на сволок зрізаних, у садочку, і дивився на небо. Воно ясне, чисте й здається близенько-близенько. Зорі, неначе золоті бджоли на тугій вощині неба, навіть ворущать лапками. Бабуся казала, що ці зорі – душі людські. І хоч я знаю, що це не так, але хочеться думати, що так. Хочеться, щоб було по-бабусиному. Вона бачила небо таким увесь вік і так думала й думає про нього й зараз. А я, либонь, уперше отако побачив небо. Там, в стороні опівнічній, небо оксамитове. Під тим оксамитом я народився. Отже, це моє небо. Либонь, чи не воно розм'якшує наші душі. Слухав, як далеко, на леваді, співають дівчата. Пісня ледве мріє в мороці ночі, наче вона чар. Летить на незримих крилах, пролітає крізь тебе, залишається в тобі. Думав, що й пісня наша також м'яка і сумовита. Мабуть, ніде в світі немає більше таких пісень, і вже тільки заради них варто народитися в цьому краї. Нез'ясенна туга сповиває мене, якесь провищення торкнулося мого серця, і я розхвилювався. Я слухав рідну пісню, рідну мову, й вона лилася, наче річний струмок, у якому переплелись запахи калини, чебрецю, лепехи. Я пив рідну мову, як п'є спраглий подорожній воду з струмка. Мова моїх земляків наповнювала мене невідомою раніше радістю й силою, в ній лунав і дзвін молота по сталі, й плакала скрипка, й шелестів вітер в яблуневому вітті, й чувся трепет зірок у небі – все ввібрала в себе мова, все в ній є, вона живе й переливається, сміється й печалиться. Мені подумалося: тепер, коли я піду, вона буде зі мною.

Людині визначено Богом місце народження, країна, небо, вона не може нічого того поміняти, як не може поміняти себе саму (За Ю.Мушкетиком).

ДИКТАНТИ

БЕРЕЗНИЦЯ

Гарний сьогодні видався день. Яскраве березневе сонечко голубить зір. На душі від того весело й святково. Бабуся повитягали з-під припічка всілякі вузлики, передивляються їх. Чого там тільки нема! Он найжачилось насіння моркви, плескатіють бубки огірків, крадькувато визирають темно-коричневі клубочки бурякової розсади, дрібніють мачинки цибулі та щавлю...

– Бабусю, чого це ви так рано взялися за насіння? – запитую з подивом. – Ще ж не вся земля розмерзлась.

– Воно-то так. Але ж незабаром земля стужавіє. Одразу скільки роботи нагальної прибавиться: скопувати грядки, садити й сіяти. А перед тим як висівати розсаду, треба вже знати, чи справно вона перезимувала, чи гарно проростатиме. Отож заздалегідь і перевіряють, яка вона.

Доки бабуся чаклюють з насінням, я тим часом беруся за свою справу. Виймаю з шухляди ручного свердлика і кілька залізних пасклинків. За зиму вони трохи потемніли. Отож треба вичистити їх суконною ганчіркою, щоб свіженькі були і добре стікав по них сік. Адже незабаром почнуть сокорушити берези. Тато вже й діжечку наготував. Як тільки я наповню її соком, вони приправлять його сухими грушками-дичками, смаженим ячменем та перетопленим з вощиною медом. Через два тижні напій готовий.

Якби ви тільки знали, яка то смакота – настояний березовий сік. Вип'єш кухлик барниці (так у нашому селі називають цей напій) – і на весь день вгамується спрага. Сусіди знають, що в нас щороку є березниця. Тому кожен, ідучи з роботи, неодмінно знайде на хвилинку, натякне між іншим: “Вже вистоялася, Мотре, барничка, що її наносив онук?..”

Бабуся від такої похвалби тільки усміхаються. Та й мені, зізнаюсь вам чесно, приємно слухати, коли сусіди дякують за

напій і бажають доброго здоров'я та швидкого росту (*В. Скуратівський*).

БЕРЕЗЕНЬ

Початком року в давнину вважалася весна. У березні люди виходили на довколишні галяви і святкували новоліття.

По-різному називали на Україні перший місяць весни. Латинське слово “март” вийшло з активного вжитку лише в минулому столітті. Його замінило сучасне – “березень”. Паралельно вживалися також назви “березоль” та “березіль”.

Виникли вони з двох кореневих слів – “береза” і “зола”. Саме під цю пору селяни вирубували в лісах березові гаї. На звільнених площах сіяли зерно. Зрубані дерева спалювали, щоб отримати золу, тобто попіл. З нього виготовляли скло. Промисел цей називався гутівництвом, а заводи гутами. Рештки від цієї сировини йшли на удобрення полів. Переважно це було вугілля і неякісний попіл. Такий гній називали браками.

Ще й досі на Поліссі є чимало сіл і урочищ, які носять назви Гута, Буда, Браки.

Крім того, з березової кори виготовляли вельми цінний продукт – дьоготь. Навіть Богдан Хмельницький спеціальним універсалом зобов'язував окремі села “гнати для війська дьоготь”. Ним лікували деякі хвороби воїнам, змашували шкіряне взуття і гужовий транспорт. Отже, від назви деревини – берези, а також її продукту – золи й утворилися назви місяця. Згодом їх замінили на “березень”, тобто “зелене дерево”. Саме в цей час починає рухатися по стовбурах березовий сік і з'являється листя.

У деяких областях України були й інші назви. Серед них найвідоміші – “сочень”, “соковик”, “новолітець”, “полотий” (той, що йде на зміну лютому), “марець”, “сухий”, “красовик”, “красний місяць”. Кожен регіон мав свою місцеву народну назву. В літературній мові залишилася сучасна, якою користуємося й дотепер (*В. Скуратівський*).

НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ

У давнину вважали, що по-справжньому літо починається тоді, коли приходять зелені святки. У кімнатах і на стінах зовні розвішували рясне клечання – гілки липи. Натрушували на підлогу траву, клали на вікна м'яту. То відгомін тих давніх часів, коли люди поклонялися всемогутній і таємничій природі, коли богами були Сонце і Дощ. Але є в цьому предковічному святі і пізніші традиції, позначені не тисячоліттями, а лише століттями. По заплавах, болотах, озерах рвуть високу лепеху, приносять цілими снопами, розсипають під ногами скрізь: у дворі, у хаті. І топчеться, і тихо пахне прив'яле зілля... Це символ, про який ми уже й забули, але який ще років сто – двісті тому був широко знаний.

В Україні відомо кілька пояснень того, як аїр (лепеха, татарське зілля) було занесено з півдня. Один із переказів свідчить, що коріння лепехи занесли на нашу землю татарські коні в щілинах копит. Коли татари переправлялися через річки або напували коней, то коріння аїру вимивалося і приживалося на березі. Інший переказ оповідає, що ординці мали коріння аїру за талісман, ним-таки освячували всяку воду. Отож, здійснюючи свої жахливі наскоки, вони кидали у незнайомі річки й озера шматочки коріння, де вони згодом приживалися. Вони також вкладали кореневища аїру в бурдюки з питною водою, щоб вона довго залишалася свіжою завдяки дії фітонцидів.

Як мітка страшних ординських набігів і турецьких походів виростили зелені, довгі, як шаблюки, листки лепехи. Отож і рвали їх, і топтали, щоб потопталися біда, чужа віра (*За Л. Павленко*).

РАНКОВА ТИША

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає, а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає

всякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки темного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травичці комахня, розітнулося в гущавині голосне щebetання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галявину вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витрища очі й немов порина весь у море лісових звуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, протяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка постать сарни.

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі – і на галявину виходить Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спадає до ніг, черкається росяної трави. З-під білих кострубятих брів, з глибоких западин визирають добрі, але лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повів від неї тихий вітерець. І враз затремтіло молоде листя, струсило з себе дощ самоцвітів. Жажнулася сарна й щезла в гущавині. Тихо стало в лісі, страх як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старечо хихикаючи в бороду, стоїть на галяві (*За М. Коцюбинським*).

КРАСА РІДНОЇ ПРИРОДИ

Як гарно на квітчастому лузі раннього літа! Зачаровано вибираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця. У серці зринає спів красі рідної природи і... сум. Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею-природою. Подивіться на чари буйноквіття, почувте волення трави і дерев. І все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпрекрасніша на світі земля. Щоб квітувала вона могуттям кольорів, долучала до

нашої неперевершеної пісні і до рідного мелодійного слова пахощі зела і високість неба, щедрість праці і ніжність серця.

Споконвіку у дивовижних барвах стоїть світ, вражаючи взаємопереходами відтінків і віддзеркалюючи у собі плин часу. Ось сад наструнився і вибухнув у небо весняною силою і яблуневоквітною музикою. А восени він, замінивши яблуневоквіття на жовтобок і смагляво-червоні яблука, п'янить пахощами плоду і незбагненно-барвною задумою дорослості. Пливе життя – в кольорах і в їх вічних змінах, у юнацькій бадьорості зеленого листу клена і його червоному зойку напередодні падолисту... Вічна симфонія барв і невтомне пізнання людиною кольорової загадки світу. Уявіть собі далекого пращура, який порівняно з нами безлік часу бував серед розкішної, барвудужої природи, але... майже не розрізняв кольорів.

За кольоровою гамою цікаво простежити жагу і вражаючі кроки людського пізнання. Тепер важко повірити, що спочатку для людини все навколишнє було білим і чорним. Тобто сприймалося тільки те, чого нема в сонячному спектрі. Адже чорний і білий кольори вважаються безколірним поєднанням барв, чорно-білим баченням світу. Ці кольори тому в науці називаються ахроматичними, безколірними (*За І.Вихованцем*).

РІДНА ЗЕМЛЯ

Ось і Вереміїв хутір. В дитинстві Данило не раз у сухоліття пригонив сюди худобу, пасучи її понад краями болота, а парубком приходив сюди ночами на полювання. Ляжеш проти місяця й прислухаєшся, як спросоння дихає вода, придивляєшся, як місяць випліта на ній срібні мерехтливі сіті. Ось і птаство заворушилося в очереті, впливає табунцем на місячну дорогу. Тоді, майже не цілячись, він бив по табуну. Птиця, струшуючи краплини з крил, перелякано зривалася з води і затихала за густими верболозами і вільшняком.

Данило сходить з дороги і прямує навпростець, на болото: так набагато ближче додому.

Збоку, очевидно, в просі, обізвалась куріпка, на її голос відгукнулося ще два птахи, під ногою тихо плюснула вода, і земля

почала прогинатись. Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на невиразно окреслені хмари. І ці мазки поперед місяця лягли на темінь невеликого озера. Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням. Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів, і вони зникають, і чиста зелена подушка прогинається, рветься під ногою людини. Тоді спокійно витягай ноги і, не спиняючись, пружинь уперед.

Праворуч, неначе в чародійному краю, розкрилось рівне коло плеса. Місяць навпіл проорав на ньому золоту скибу, а навколо неї така глибока темінь, немовби хто настоював воду на чорному камені. І птиця тут чорна розкльовує місячне сяйво, вимінає ним свої крила.

Заболочений, оброшений з голови до ніг, він зрештою виходить на твердий берег, на землю свого дитинства. В дрозі він зриває з голови шапку і пітними солоними устами припадає до зжатоного поля (*За М. Стельмахом*).

ХОДА ВЕСНИ

У лісах теж відчувалася хода весни. Під деревами вже глибоко осів сніг, інколи біля відхуканих окоренків проглядали цупкі зелені хрещики барвінку або червонаві прутики тамариксу, а на тлі сірих дубів перегойдувалося червоне мереживо березових гілочок. На них іще тільки намічалось крихітне сім'я веснянок, які потім аж накипають на кожному маленькому паростку. В долині біля обсмиканого, схожого на гриб стогу заспівали жайворонки, що так рано прилетіли цього року.

Коли взяти вбік до лісового озера, дерева рідшають, відкриваючи чималу прогалину. На ній між двома дубами, мов колиска, біліє хата; так і здається, що дуби погойдують її своїми вузлуватими руками. Хата, з трьох боків оторочена садом, привітно кличе до себе хлопчика, але Максим спочатку прямує до округлого, схожого на серце озера. Воно й насправді є серцем Медвинського лісу, тому, певне, лише в найлютіші морози береться льодом.

Зараз над поворонілою водою в ріст людини, мов прив'язана, висить тонка й прозора намітка синьої імлі. На березі й досі

лежить довбаний човен, знизу він взявся льодом, а зверху притрушений снігом, посеред озера плавають дві пари крижнів. Вони то пірнають у воду, то, пропливши трохи, ховають голови під крила, наче збираються спати.

Максим помахом шапки вітає птахів, що з року в рік зимують у цьому закутку, і з розгону стрибає в човен, посковзнувшись, вискакує на лід і ледве не влітає в воду. На купинах стирчать буйні стебла ситнягу й татарського зілля, а за ними щільною стіною підвівся сухий, з сиво-рожевим волоттям очерет (За М.Стельмахом).

СЕМИГОРИ

Недалеко от Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами білють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком (За І. Нечуєм-Левицьким).

ШЕВЧЕНКОВА БАТЬКІВЩИНА

Звенигородський повіт – пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки.

Од самого берега Росі, на південь, починається такий рай, якого трудно знайти в Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села ніби залиті старими садками, їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки вулиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Кирилівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе в здоровому лісі.

Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину й неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному озері; друге стоїть на спадистій горі й красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканкою. А там далі, серед зеленого лісу на долинці, стоїть присілок в садках, – і здається, ніби серед лісу схопилось біле полум'я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, наче срібні канделябри, розкидані по лісі. З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

ОСІНЬ

Жовтогаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса. По садах загуляли золоті падолисти, та ще срібне павутиння літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над перелазами. Стоїть лагідна пора бабиного літа, останні сонячні дні такі ласкаві, оповиті сріблястим мереживом, мрійним

смутом, прощальним ячанням журавлів, що відлітають у вирій. На городах уже зібрані гарбузи, викопано картоплю, зрубано капусту на грядках. Тільки де-не-де стоїть сухе соняшничиння і тихо шерехтить, нагадуючи про гарячі дні літа, коли цвіли вони жовтими решетами на городах, просіваючи сонячний пил. Зів'яли, поникли від нічних приморозків квіти біля хат, тільки одні високі синенькі цвітуть, стеблами схожі на нехворощ. У народі їх називають морозом. Може, тому, що стоять вони наперекір заморозкам, може, тому, що цвітіння їхне нагадує голубуватий іній раннього приморозку. Під стріхами хат дбайливі господині розвішали золотаві качани кукурудзи, жовті гвоздики і кетяги червоної калини. Здалеку, коли глянеш, стоїть така хатина, як молода в осіннім вінку. Стоїть і жде весілля. Може, й справді завітають до такої старости. Адже осінь – то найкраща пора сватання. Щонеділі прокочуються по селу весільною перезвою дружки і бояри, гудуть бубни, лунає весільна музика (*За І.Цюпою*).

КРАЙ САДКІВ

Недалеко од Кирилівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. У кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода летиться на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Уся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвішувалося з тинів на вулиці й зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. Їдеш селом, і тобі здається, що їдеш лісом. Дерево в садках старе, товсте; черешні здорові, як дуби, груші – як липи, розложисті яблуні – густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті

садками, а там, вище, садки сходяться зі старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

ЖІНКА З РОДУ ДРАГОМАНОВИХ

Олена Пчілка. Це ім'я здебільшого прийнято згадувати у зв'язку з її геніальною дочкою Лесею Українкою. На жаль, у нашій літературній науці постать цієї суспільної діячки, першої жінки-журналіста, етнографа, фольклориста, й досі не вивчена, незаслужено забута...

Письменниця жила і творила у складних умовах царських указів і заборон на все, що звалося українським. Тяжко і цілеспрямовано готувала ґрунт, на якому зросли і забуяли таланти її дітей.

На думку Лесі, мати була найкращою, найрозумнішою, найталановитішою жінкою світового рівня. Олена Пчілка походила з Драгоманових. Їхні предки перебували на дипломатичній службі у Богдана Хмельницького. У роді не переривалися традиції літературні й революційні. Яків Драгоманов – декабрист, загинув на каторзі.

Початкову освіту Ольга Петрівна здобула вдома, під керівництвом батька. У дванадцять років брат Михайло влаштував її до Київського зразкового пансіону шляхетних дівочь.

Лише на рік раніше за Лесею Українку почала друкувати вона свої перші вірші під придбаним ім'ям Олени Пчілки. Збірка “Думи-мережанки” виходить у 1886 році. Лесина мати, як ніхто із сучасників, усвідомлювала велич і геніальність своєї дочки ще за життя її, відчула національну трагедію у зв'язку зі смертю дочки...

Тікала від горя і втрат у вир праці й мужньо стояла на своєму посту. З самопожертвою трудилася як журналістка. Олена Пчілка була найактивнішим співробітником часопису “Рідний край”.

У 1928 році вона стала першою жінкою членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії наук у галузі суспільних наук (*І.Денисюк*).

КАЛИНОВІ ЗОРИ

Калина уже по ярах стоїть у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє сипким жаром. Але не може підпалити ні віття, ні стверділого листя. Горобці клюють ягоди, кетяги ворущаються, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти. І від того, що на калині стільки ягід, вона здається усміхненою. Щасливою і усміхненою.

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилася, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазючи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить. А тепер – орють, і калина по ярах стоїть у вогні. А тепер небо сизе, і по ньому пасуться сизі хмари. А тепер – лисиця вибігає з нори, вже пухнастіша, і хоч не залишає поки що слідів, але така ж обачна, як і тоді, коли сніг буде продзьобаний торочками її лап. А тепер – повітря пронизане сумом, і той сум тонко блищить на поверхні польової річечки-крутійки, ним пахне димок з багаття, у якому пастухи печуть картоплю, тим сумом дзвенить торохка бадилина, за яку вчепилась, цідиться і не може процідитись нитка бабиного літа.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає у торбу. Якого кетяга не дістає, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкувато пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також *(За Є. Гуцалом)*.

ОСІННІ КОЛЬОРИ

Усе пішло у свій повторний цвіт – у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і лугу, барви лісу – скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багрянні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві – їхнім полум'ям позаймалися дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гущавині. Кожне дерево творить своє окремішне багаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усієї незчисленної їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у беріз, воно начебто не з окремих листочків виткане, а склепане з шарудливих монеток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці. Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини – начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День – сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев, рахманному свіченню зораного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елеґійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа *(За Є. Гуцалом)*.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	4
Тире між підметом і присудком	4
Тире на місці пропущеного члена речення	9
Розділові знаки при непоширених прикладках	12
Розділові знаки при однорідних членах речення.....	15
Розділові знаки при узагальнюючих словах	25
Розділові знаки при відокремлених означеннях.....	29
Розділові знаки при відокремлених прикладках	33
Розділові знаки при відокремлених додатках	38
Розділові знаки при відокремлених обставинах	40
Розділові знаки при уточнювальних членах речення	44
Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях	47
Розділові знаки при звертанні	53
Розділові знаки при словах-реченнях та вигуках	56
Розділові знаки при прямій мові	59
<i>Підсумкові вправи до теми “Просте речення”</i>	69
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	89
Розділові знаки в складносурядному реченні	89
Розділові знаки в складнопідрядному реченні	95
Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні.....	108
Розділові знаки в багатокомпонентних реченнях з різними типами зв’язку	114
<i>Підсумкові вправи до теми “Складне речення”</i>	118
ДИКТАНТИ	127

Навчальне видання

О.А. МОГИЛА, Ю.А. МОГИЛА

УКРАЇНСЬКА МОВА

Практикум з пунктуації

Керівник видавничого проекту *Зарицький В. І.*
Комп'ютерний дизайн *Щербина О. П.*
Авторська редакція

Підписано до друку 1. 08.2018. Формат 60×84 ¹/₁₆
Ум. друк. арк. 8,13. Обл.-вид. арк. 5,76.

Видавець і виготовлювач:
ТОВ “Видавництво “Ліра-К””,
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3981 від 15.02.2011.